

Date of Publication 10th Posted on Every Month

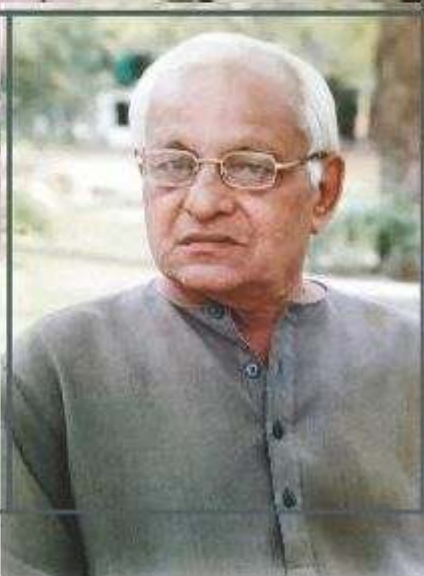
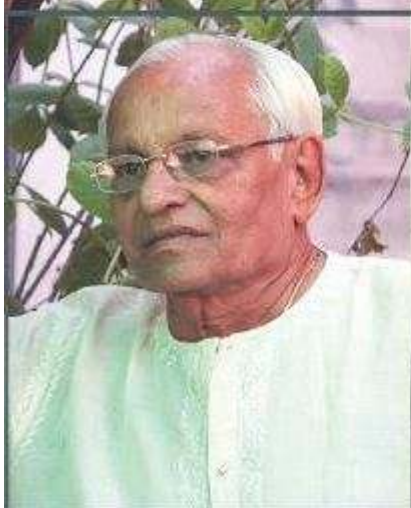
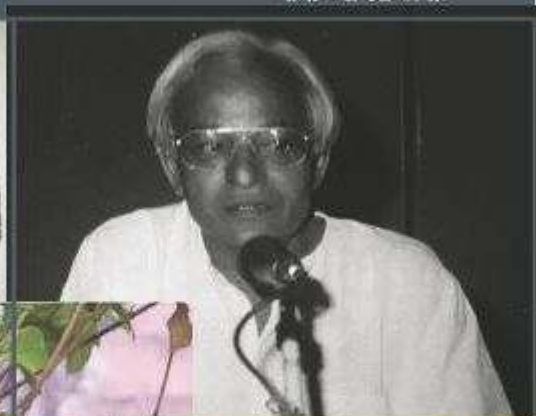
₹ 20

સમાનો મન્ત્ર : । (કવ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અશ્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : વીઝેશ જોષી

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समाना प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्षः १९६०

वर्षः ११

अप्रिल : २०१७

अंक : १०

परामर्शनसमिति

यन्द्रकान्त टोपीवाणा
प्रमुख

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमंत्री

तंत्री

योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૧૫૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ નિદાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.

¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઇચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી __ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.

¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા □ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.

¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.

¹/₁₅₇₅₀ સત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. __ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ ☞ ૨૬૫૬૪૨૭૯

અ નુ ક મ

- કવિતા : દસ કાવ્યો, નલિન રાવળ, 6, ચાર ગઝલ, ઉદયન ઠક્કર
11, તાન્કા, ઉમેશ જોષી 12, આ કેવું સ્મિત છે !, ભાવેશ
ભટ્ટ 13, ઓછી પડી, ભાવિન ગોપાણી 13, બે ગઝલ, હર્ષ
બ્રહ્મભટ્ટ 14, કાળ-ધર્મ..., હરેશ 'તથાગત' 15, બે રચના,
રાધેશ્યામ શર્મા 16
-
- વાર્તા : વલુરાટ, કંદર્પ ર. દેસાઈ 17
-
- નિબંધ : લીમડો ઝૂકે લેલૂંબ રે, સ્વાતિ મેઢ 25
-
- આસ્વાદ : ચંદ્રકાન્ત શેઠની બાળગદ્યલયમાં પ્રવર્તતી અનુપમ રચના,
રાધેશ્યામ શર્મા 30
-
- સ્મરણાંજલિ : ચિનુભાઈના ચિરંતન મૌન પ્રસંગે..., ચંદ્રકાન્ત શેઠ 34
-
- અભ્યાસ : ચિનુ મોદીકૃત 'લિસોટો', વિજય શાસ્ત્રી 37, 'ભીલોનું
ભારથ' : મિખાઈલ બખ્તિનના ચિંતનના સંદર્ભમાં અભ્યાસ,
દીપક રાવલ 42, શ્રી રઘુવીર ચૌધરીનું તેજમઢ્યું
નારીચરિત્ર : રાજબા, ડો. ભીખાભાઈ પટેલ 52
-
- અહેવાલ : નવસારી ખાતે એકાંકી નાટ્યસત્ર, ધ્વનિલ પારેખ 58
-
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : 'વૃદ્ધશતક' વિશે, મણિલાલ હ. પટેલ 60, નાટકના વાસ્તવનો
આલેખ આપતી ગ્રંથ - વાસ્તવવાદી નાટક, અભિજિત વ્યાસ
65, વિચાર-મનનસ્ફુર્તિગોની દીપમાળા, અજય પાઠક 69,
પ્રજાતંત્રમાં જાહેરતંત્રનો અચ્છો અંદાજ, ડંકેશ ઓઝા 72
-
- આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 76
-
- અંદાજપત્ર : 78
-
- પત્રસેતુ : નીલા શાહ 87, એન. એલ. રાઠોડ 88
-
- 6 આ અંકના લેખકો : 90

કવિતા

દસ કાવ્યો | નલિન રાવળ

૧. ન્યૂજર્સિ

વરસે અનરાધાર સ્મરણની હેલી

૨. જોઉં છું

વનરાજિથી આચ્છાદિત
ન્યૂજર્સિનાં પંક્તિબદ્ધ મકાનો
શાંત ઊભાં પંખી જેવાં લાગે છે.
આભથી ઝરમરતાં કિરણો

નીચે
ઘાસથી છવાયેલા રસ્તાની પાર
દોડી રહ્યાં છે હરણાંનાં ટોળાં
જોઉં છું –
ગુલાબનાં ફૂલની જેમ મહેકતા
અને
સ્વશ્લિષ્ઠ સ્વપ્નની જેમ છલછલતા
આ
રમણીય નગરને
અને
સોલ્લાસ વિહરતા નગરજનોને.

૩. લૉંગવુડ ગાર્ડન્સ પેનસિલેવલીઆ

પ્રસન્ન નેત્રથી નિરખું છું
ઊંચા
આકાશની નીચે
દ્વિગંત પર્યન્ત વિસ્તરેલા
લૉંગવુડ ગાર્ડન્સ

પર સૂર્યનાં
 સુવર્ણ કિરણો વરસી રહ્યાં છે.
 રંગબેરંગી જળકુવારાના હોજમાં
 તરતી માછલીઓને
 બાળકો નિહાળી રહ્યાં છે
 વૃક્ષો પર પંખીઓ
 કિલકાર કરે છે
 ખડક પરથી ઝરણાં
 ખીણોમાં પડે છે.
 નીલ સરોવરમાં
 શ્વેત બતકો તરે છે.
 રંગબેરંગી ફૂલક્યારીમાં
 પતંગિયાં ઊડે છે
 દૂર તૃણછાયા મેદાનોમાં
 ફરતા પ્રવાસીઓ
 પાછા ફરી રહ્યા છે
 સાંજ પથરાતી આવે છે
 રાત્રિએ ચંદ્રકિરણોમાં
 લાંગવુડ ગાર્ડન્સ ઝગમગી ઊઠશે.

૪. અમ્પાયર સ્ટેટ બિલ્ડિંગ પરથી ન્યૂયોર્કદર્શન

આકાશને સ્પર્શતી
 છવાસીમા માળની છત પરથી
 નિરખું છું
 ન્યૂયોર્કને – અમેરિકાનું આશ્ચર્યપુષ્પ.
 પ્રજાના પુરુષાર્થે રચેલ
 મહાલયો, ઉદ્યાનો, મ્યૂઝિયમો
 હડસન નદીની મધ્યમાં ખડક પર
 લહેરાતું સ્ટેચ્યુ ઓફ લિબર્ટીનું શિલ્પ
 દૂર
 ઐટલાન્ટિક સાગરનાં મોજાંઓ પર
 વિહરતાં પંખીઓને નિરખતાં નિરખતાં
 સહર્ષ કરું છું
 પ્રયાણ આનંદમય સ્મૃતિલોકમાં.

૫. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની જન્મભૂમિ ફિલાડેલ્ફિઆ

ડેલાવર નદીના રમણીય પટની
ચોમેર વસેલા ઐતિહાસિક નગર
ફિલાડેલ્ફિઆની ઉત્તુંગ ઇમારતો
ઊછળતા સાગર પર
શ્વેત પાંખો ફેલાવી ઊડતા
એલ્બાટ્રોસ પંખીઓ જેવી લાગે છે.

૬. વોશિંગ્ટન ડી. સી.

ઉત્તુંગ
વોશિંગ્ટન મોન્યુમેન્ટની
પ્રદક્ષિણા કરતા
જોર્જ વોશિંગ્ટન
અને
અબ્રાહમ લિંકનના ભવ્ય સ્ટેચ્યૂનાં
દર્શન કરી
વ્હાઈટ હાઉસ સામેના
વૃક્ષની છાયામાં બેઠા
ત્યાં જ
સસલા જેવી મોટી ખિસકોલીઓએ
ચારે બાજુ રમવા માંડ્યું
એકાએક શું થયું
કે
ખિસકોલીઓએ ઝાડ પરની
ડાળડાળીએ ચડી હિંસકવા માંડ્યું.

૭. કેસિનો સિટી એલેઝાન્ડ્રિઆ

રોશનીથી ઝગમગતા
સાત માળના જુગારખાનાથી ધમધમતા
માયાવીનગર એલેકઝાન્ડ્રિઆના
સીઝર્સ કેસિનોમાં
અમે પ્રવેશ્યા -

જાણે કે પ્રાચીન રોમમાં આવ્યા
 ઓગસ્ટસ સીઝરના ભવ્ય સ્ટેચ્યૂની
 ચોમેર ઝરૂખાએ શોભતી
 આવાસોની હારમાળા
 યોદ્ધાઓની અવરજવર
 રથ પર આરૂઢ શ્રેષ્ઠીઓનો દોરદમામ
 એસ્કેલેટર વીંધતા એક પછી એક
 માળ પરના જુગારખાનામાં
 દાવ પર દાવ ખેલતાં સ્ત્રી-પુરુષો
 હારજીતની પરવા કર્યા વગર ખેલે જતા
 હજારો ડોલરનો દાવ લગાવતા
 ધનાઢ્યોની સામે જ
 મધપૂડા પર માખીઓ ચીંટી હોય
 એવા જુગારીઓનો પાર નથી
 ડોનાલ્ડ ટ્રમ્પના ભારતીય સ્થાપત્ય-
 શૈલીથી શોભતા તાજમહાલ કેસિનોને
 દૂરથી નિહાળી
 પથરાતી ચાંદનીમાં પગલાં ભરતા
 અમે
 એલેક્ઝાન્ડ્રિઆના સાગર પર
 ઊછળતાં હજારો મોજાંઓના
 શ્વેત અશ્વોના હણહણાટને
 સાંભળતા રહ્યા

૮. નાયગ્રાફોલ્સ

રેઈનબો બ્રિજની ઉપર ઊડતાં
 અસંખ્ય શ્વેત પંખીઓથી ઘેરાયેલો
 કેનેડા અને અમેરિકાને જોડતો
 આભ ઊછળતો
 નાયગ્રાનો પ્રચંડ જલધોધ
 સહપ્રવાસીઓ વિસ્ફારિત નયને
 નિરખી રહ્યાં છે.

હું

રેલિંગ પાસે રમતા
શિશુની આંખમાં છલકાતા સ્મિતથી
ભીંજાઈ રહ્યો છું.

૯. વિદાય

શત સહસ્ર હંસોની
 શ્વેત પાંખો સમા
વિસ્તરેલા આભની નીચે
 જ્યોતિર્ભય
બાર્ન્સ એન્ડ નોબલના
ભવ્ય પ્રાસાદિક પુસ્તકાલયને
વિદાયની આ સજલ ક્ષણે
સહર્ષ
નિહાળું છું
 મારા
અંતરતમ તેજોમય આભમાં.

૧૦. અમેરિકા

વસુંધરાનું રમણીય પુષ્પ
ઝૂલી રહ્યું
અંતરસ્નેહડાળે.

૧

છોડ્યો જ હતો કિંતુ ફરી મીઠી કર્યો લે.
 ઉચ્ચાર તારા નામનો મેં હોઠે ધર્યો લે.
 એ વાત હતી કાનમાં કહેવાની ઝીણી વાત,
 ગજવીને તે તો ગામમાં ગોકીરો કર્યો લે !
 કક્કાને ખરો કરવો હો તારે જો ગમે તેમ,
 તો આવ, અહીં બેસ, આ અંગૂઠો ધર્યો લે.
 નીકળી ગયેલો બહાર હું ખુલ્લાં મૂકીને દ્વાર,
 ઝણકાર ઝીણો સાંભળી અરધથી ફર્યો લે.
 શું રંગ છે, શું રૂપ છે, શું અગ્નિ છે, શું ઝંપ**
 સો વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં, તોપણ ન મર્યો, લે !
 ઘાયલ, મને મળતાં મળ્યો આ શબ્દ તમારો,
 ગિરનારને યે એક તસુ ઊંચો કર્યો લે.

ઘાયલની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે તેમના રદીફ-કાફિયા-છંદમાં રચેલી ગઝલ. * આ પંક્તિ ઘાયલની. ** ઘાયલના ગઝલસંગ્રહો.

૨

આપની આ ખટમીઠી વાતો આમે અમને ભાવે છે,
 ને ઉપરથી મોસમ પણ મીઠુંમરચું ભભરાવે છે !
 અમને મોસમ એમ મળે છે, જાણે ઓળખતી જ ન હો !
 આપની સામે હસીહસીને ગુલદસ્તો લંબાવે છે.
 તારલિયાની લિપિય છે, ને રાતનું પરબીડિયું પણ છે,
 આભ ભરીને પત્ર કોઈનો આપને નામે આવે છે.
 રોજ સવારે સાગરકાંઠે નાચી ઊઠે જલપરીઓ,
 રૂમ્મક ઝૂમ્મક મોજાંનાં ઝાંઝર કોઈ પહેરાવે છે.
 સાગરનાં પાણીની માફક આપ તો ચાલ્યાં દૂર ને દૂર,
 સાગરનાં પાણી તો જોકે જાય છે, પાછાં આવે છે.
 બે-ત્રણ અક્ષર લખવા એ કંઈ એવી અઘરી વાત નથી,
 શું છે એના નામમાં કે જે છેકાવે-ભૂસાવે છે ?

મરીઝની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે તેમના રદીફ-કાફિયામાં રચેલી ગઝલ.

૩

મેં પલ્લીઠી અચલ પસંદ કરી,
શ્વાસોએ દડમજલ પસંદ કરી.
કેટલે જાશો લાખા વણઝારા ?
સાંઢણીઓ વિકલ પસંદ કરી.
ઊભી પળપળ ધરીને વરમાળા,
ને અમે પણ સકલ પસંદ કરી.
આપણે ચેલકા હુડિનીના,
એટલેસ્તો ગઝલ પસંદ કરી !
સ્હેજ એવી ને સ્હેજ તેવી તું !
તોય અદલોઅદલ પસંદ કરી.

૪

એ સામો પત્ર ટાણા પર લખે તો હા, નહીંતર ના,
હવાના તાણાવાણા પર લખે તો હા, નહીંતર ના.
નગદના જોર પર હૂંડી લખીને મોથ શી મારી ?
તું નારાયણના નાણા પર લખે તો હા, નહીંતર ના.
અહીં તૈયાર ભાણાં છે, અને ત્યાં એકટાણાં છે,
બધાંનાં નામ દાણા પર લખે તો હા, નહીંતર ના.
પહાણા પર લખાવેલું નથી અમને ઉકેલાતું,
વહી જાતા વહાણા પર લખે તો હા, નહીંતર ના.

તાન્કા | ઉમેશ જોષી

ફળિયે આવ્યું
ઊંઘ ભરીને ગાડું
ઊભા બળદ
થાકેલી ધૂંસરીએ
ઉર દ્વારે આણાત.

આ કેવું સ્મિત છે ! | ભાવેશ ભટ્ટ

એના ચહેરા પર આ કેવું સ્મિત છે !
જેના લીધે આ નગર ભયભીત છે.
શિષ્ય એના જોઈ સમજાઈ ગયું,
શિષ્યી પોતે ક્યાંકથી ખંડિત છે.
વાત આ જાણે છે સૌ મારા સિવાય,
કે ખરેખર મારું શેમાં હિત છે.
અન્યનો છણકીય ટહુકો લાગતો,
જે સ્વયં ખુદથી જ અપમાનિત છે.
કેદ છે ગુમનામીના સૂરજમાં જે,
એમનો પડછાયો નામાંકિત છે !
કેંકને તો હું જ ઓળખતો નથી !
મારું જીવન જેને આધારિત છે.
પાંદડાંઓ શિષ્ય માફક બોલતાં,
વાયરો જાણે કોઈ પંડિત છે !

ઓછી પડી | ભાવિન ગોપાણી

બે ઘડી ઓછી પડી, આખી સદી ઓછી પડી,
જીવવા બેઠા એ સૌને જિંદગી ઓછી પડી.
વાત છે પંખીપણું ઊડી ગયું એ બાદની,
એક ટહુકો સ્થાપવા સૌ ડાળખી ઓછી પડી.
વેડફ્યો ખાસ્સો સમય એ પામવાની લ્હાયમાં,
જિંદગીમાં ચીજ જે થોડી ઘણી ઓછી પડી.
મેં ઘણા ઉત્સાહ સાથે ફૂલ આપ્યું જેમને,
એમને એ ફૂલમાં પણ પાંખડી ઓછી પડી.
ડૂબવા માટે પ્રથમ તો આંખ પણ પૂરતી હતી,
ને પછી એવું થયું આખી નદી ઓછી પડી.
હું મને ક્યારેય રંગે હાથ ના પકડી શક્યો,
દર વખત મારા વિશેની બાતમી ઓછી પડી.

બે ગઝલ | હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

૧

ક્યાં કોઈ વિઘ્નો કદી હંફાવતાં ?
અન્યનાં આંસુ મને વિતાડતાં.
એ રીતે મળવા મને એ આવતા,
કર્જ જાણે કે કશું ઉતારતા.
પાસ આવે જો તો શોધ્યા ના જડે,
દૂરથી જે સૂર્ય જેવા લાગતા.
કેંક પહોં ત્યારે ભીનાં થાય છે,
પંખી જ્યારે વૃક્ષને સમજાવતા.
જે કહો માની બધું લે છે તરત,
એ હવે સિક્કો નથી ઉછાળતા.
ત્યાંથી તો મળશે જ કેં, એવી છે આશ,
એથી એ આકાશને ખોદાવતા.

૨

મારી દુનિયા ખોવાઈ છે,
તારી પાછળ સંતાઈ છે.
જૂના ચહેરા ત્યાં રાખું છું,
આંખોમાં પણ અલમારી છે.
રોજ છબીથી ખરે નિસાસો,
કોની પાસે ચીતરાવી છે ?
નબળાઓને પ્રેમ કરું છું,
મારી એક જ નબળાઈ છે !
કેંક ઊભું રહેવાનું નક્કી,
કોઈ સાંકળ ખેંચાઈ છે.
કોઈ ચાલતાં એમ જ અટક્યું,
એક ગલી બહુ શરમાઈ છે !

આઘાતોના આ લંબાણો,
બહુ ચીસોને ટૂંકાવી છે.
બે કોડીના ચાસો માટે,
મોંઘી પળપળ ખર્ચાઈ છે.
ભવ્ય સહનશક્તિ છે મારી,
આખા જગમાં વખણાઈ છે.

કાળ-ધર્મ... | હરેશ 'તથાગત'

ઘબકવું : કાળ-ધર્મ પામ્યું છે;
ભટકવું : કાળ-ધર્મ પામ્યું છે !
વર્ણવું કેમ, ગૂઢ - એ ઘટના ?
જીવવું : કાળ-ધર્મ પામ્યું છે !
કાઢશે - પાલખી, હવે મૂઢો;
બુધવું : કાળ-ધર્મ પામ્યું છે !
કોઈ - બીજો ઉપાય, સુઝાડો,
સૂઝવું : કાળ-ધર્મ પામ્યું છે !
દેહ કેવો, ને શું તમાશાઈ ?
શ્વસવું : કાળ-ધર્મ પામ્યું છે !

શોધ	સફાળી
ને	જાગી
ચઢચો	દમંચતી
કોધ	હંસ
છે	પણ
મસ મોટો	ઊઠ્યો
અવરોધ	નળ
ચીનની	શું
લાંબી	રુઠ્યો
ગાંડી	બાજુબંધ
દિવાલ	તૂટ્યો
હાર્ટના	માછલાં
વાલ્વ	હવા
ઢીલા	પર
ફેફસે	બેસી
મઢ્યા	ઊડ્યાં
ખીલા	ફૂંધ્યાં
મોંઢાં	બાહુક
પડ્યા	બહુરૂપી
વીલા	બની
જળમાં	શાશ્વત
ઊગ્યા	રમત
ચીલા	રમતાં
જેટ	જમતાં
જશે	ઝીણકાં
ચાલીને	જીવડાંને
ગાડામાં	
મુસાફરી	
ડબલ	
સવારી	

વલુરાટ

■ કંદર્પ ૨. દેસાઈ ■

મન બહુ અજંપ હોય છે. દિવસો વીત્યા, આ અજંપો જાણે કાયમનો મહેમાન બન્યો હોય એમ - મન દુણાયા કરે છે, સીઝ્યા કરે છે, કેમ ? આવું મારી સાથે જ કેમ થાય ? નિયતિ, બીજું શું ? એવો જવાબ મળે પણ એ જવાબ સ્વીકાર્યા પછીય સહન નથી થતો. મારી નિયતિ જ કેમ આવી ? મેં કોઈનું શું બગાડ્યું છે, આ ભવમાં કે પરભવમાં - મેં ક્યાં કોઈનું લઈ ખાધું છે ?

બસ આ સવાલ... કે પછી જવાબ ? નરેશ હોત તો - ગાલે ટપલી મારી કહેત, 'બસ બહુ થયું. આટલું બધું વિચારાય ? હું છું ને !' એ નથી એના જ તો પ્રશ્નો છે, જો એ હોત તો -

પુષ્પાએ સામે નજર ઠેરવી. નર્મદાનો વિશાળ પટ આંખ સામે પથરાયો છે. કાંઠે એવા વિશાળ - જાણે સદીઓથી ઊભાં હોય તેવાં વૃક્ષો વહેતી હવામાં હળુ-હળુ મલકી રહ્યાં છે. એવો જ છલકતો પથરાટ નદીમાં આમથી તેમ, તેમથી આમ નાનાં નાનાં મોજાંઓ ઉછાળી વહી રહ્યો છે. થોડાક પગથિયાં ઊતરું તો નદીકાંઠો એટલો નજીક કે પાણીમાં પગ બોળી શકાય. વિચારતા જ જાણે પગ ભીના થયા હોય, એમ હાથપગના પંજા તરફ વળ્યા. હાથ ફેરવ્યો ને પછી ક્યારે ખંજવાળવાનું ચાલુ થઈ ગયું કંઈ સરત ના રહી.

નરેશ ઘણી વાર પુષ્પાને કહેતાં, 'તું એક કામ કરતી વખતે બીજું કામ ક્યારે કરવા માંડે એનીય તને ખબર રહેતી નથી ?'

પુષ્પા હસીને જવાબ વાળતી, 'લે, એમાં નવું શું કહ્યું ? તમારી સારવાર કરતા કરતા હું ક્યારે તમારા પ્રેમમાં પડી ગઈ એનીય ખબર ક્યાં હતી ?'

સાથે નરેશ પણ મલકી લેતા.

એમ મલકતાં-મલકતાં જ આયખું પૂરું કરી દેવાના ઓરતા હતા. એમને સાઠ ને મારે પંચાવનમું ચાલે. નોકરી બાકી એટલે કર્યા કરું એવું નહીં. મારે બે દીકરી. એકને તો પહેલાં જ પરણાવી દીધી. બીજી બાકી. મારી જવાબદારી મારે જ પૂરી

કરવાની.. એવી સભાનતા.. એ સામું જોઈ રહે. તાક્યા કરે. એમના ખભે મારા ખભાથી હલકો ધક્કો લગાવું ને પૂછું ‘શું છે ?’

જવાબ તો મળે જ નહીં, પણ એકધારું જોવામાં ધાર ઉમેરાય. ‘ભલે બાબા, તમારે જેમ કરવું હોય એમ – પણ અંજલિની સાથે મારી મોટી અનિતાનુંય વિચારજો.’

‘તને ખબર છે, આ આટલી ઉંમરે મને કોઈએ પપ્પા કહ્યું – ને એમ ખાલી કહેવા ખાતર નહીં. અંજલિની આંખમાં જોયું હોય તો – બસ એમ જ જ્યારે અનિતા ફિલ કરે....

હવે આ પુરુષો ? શું સમજતા હશે અને શું સમજાવું ? અંજલિને તો પપ્પા કેવા હતા ને શું કરતા કંઈ યાદ ન હોય એટલી નાની. ને અનિતા – અને તો એના બાપે કરેલા એક એક લાડ યાદ હશે. ભલે મારી સાથે ઝઘડ્યા હોય, પણ દીકરી માટે – એમ એકદમ જ કોઈ કેવી રીતે પોતાના પપ્પાની જગ્યા કોઈ બીજા પુરુષને સોંપી દે ?

સમય લાગશે, સમજશે ધીમે ધીમે બધું.

– પણ એ સમય જ ના રહ્યો !

જવાબદારી પૂરી કરી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લઈ દુનિયાની સૈર કરવાની ઇચ્છા અનેક ઇચ્છાઓની જેમ પાતાળમાં ધરબાઈ ગઈ. કાળની જેમ ત્રાટકેલી એ રાત... હોસ્પિટલમાં પહોંચી તો ગયા, પણ સારવાર શરૂ થાય એ પહેલાં તો...

બધું જ બદલાઈ ગયું. હજી તો એમનું શરીર ઠંડું પડવાનુંય શરૂ નથી થયું અને – પુષ્પાને થયું, આમ આટલી ઝડપથી માણસો બદલાય ? એકલી તો હું આ પહેલાં પણ હતી. આજે માત્ર એકલી જ નહિ, એ હલકટ પણ છે. ચોર, ખૂની, રૂપિયાની ભૂખી, હવસની પૂજારી, જાળ બિછાવતી લોકોની મિલકત હડપનારી લૂટેરી દુલ્હન. કમકમાં આવે છે. જે સાંભળ્યું છે એ ધગધગતા સીસાની જેમ કાનમાં ઉત્પાત મચાવે છે. એ અપમાનિત કરતા શબ્દો જ કદાચ આ શરીર ઉપર ફોડલા, ડાઘા અને ચકામાની જેમ ફેલાઈને ઊપસી આવ્યા છે.

‘લાશનું પોસ્ટમોર્ટમ કરવું પડશે.’

‘કેમ ?’ એટલુંય પૂછી નહોતી શકી, માત્ર આંખ ઊંચી કરીને જોયું તો સામે પોલીસનાં ખાખી કપડાં.

‘ફરિયાદ લખાવી છે, મરનારના ભાઈએ. નવી ભાભીએ ઝેર આપ્યું છે !’

મિલકતની ભૂખ કોને છે ?

અચાનક એ ઘડીએ મને માલસરનો આશ્રમ યાદ આવ્યો. નર્મદાના નીર આશ્રમના પગ પખાળે છે. જોતાં જ ગમી જાય એવો નિરાંતવો પરિવેશ. પરણ્યાં ને

તરત ત્યાં ગયાં. ગુરુજીએ વિગતો જાણી આશીર્વાદ આપ્યા. કહે, ‘પાછલી ઉંમરે આમ એકમેકનો સહારો થવાનો નિર્ણય બધા નથી લઈ શકતા. તમે લીધો એટલે સવાયા અભિનંદનના અધિકારી !’ પછી કંઈક વિચારી પૂછ્યું, ‘આ આશ્રમમાં જે જગ્યા ભાઈ નરેશ તમારા નામે છે, તેમાં બેનનું નામ ઉમેરી દઈ ?’

‘ભલે ગુરુજી, જેમ આપને યોગ્ય જણાય.’

ગુરુજી હસ્યા હતા. ‘જમાનો બારીક છે ભાઈ, ક્યારે શું બને શી ખબર ?’

ગુરુજીને એ વખતે શું એવું કંઈ દેખાયું હશે કે - માલસરના એ આશ્રમમાં એક કમરો અમારા નામે બંધાયેલો છે. એમની ઇચ્છા દિવસો અહીં વિતાવવાની છે - પણ એ ઇચ્છાય અધૂરી રહી.

પડોશી - પાસ પડોશ. પહેલો સગો પાડોશી અને પહેલો દુશ્મન... ?

પડોશીનો કોઈ એક ચહેરો નથી હોતો ! એ એક આકાર છે, અનેક ચહેરાઓથી બનેલો. એમાં અનેક શેડઝ, અનેક રંગો - અંધારધ્યાં કાળા મરસથી લઈ ઉજાળતા ચમકતા સફેદ ઉજાસની વચ્ચે કંઈ કેટલાય રંગો - જેમ દુનિયાના રંગો ફેલાયા છે એમ પથરાયા છે, તેથી કશું ચોક્કસ નથી થઈ શકાતું. કોણ ? શું ? ચૂપચાપ જોયા કરવાનું. એક ક્ષણે જે માના ખોળા જેવા હૂંફાળા શબ્દોથી ફરફોલી ગયા, મન ઉપર શીળો લેપ કરે છે, બીજી ક્ષણે ઝેર પાયેલા તીરના ફણાની જેમ ભોંકાય છે અને મનને લીલું કાચ ને કાળી બળતરાથી તરફડતું મૂકી દે છે ! ટૂંકમાં, કોઈ એકે નરેશના ભાઈને ખબર કરી કે આવું આવું થયું. ને તમારી નવી ભાભી ઉતાવળે હોસ્પિટલે લઈને દોડી ગઈ ! એ જ રીતે કોઈ એકે અંજલિના સસરાને જાણ કરી. તમારા વેવાઈને દાખલ કર્યાં છે, બચે એમ નથી લાગતું !

કોણ હશે એ ? પુષ્પા હજીયે એ રહસ્ય તાગી નથી શકી. કોઈ એક જ ? કે અલગ અલગ ?

- પણ જે થયું તે સારું ! એક ઝેર હતું, બીજું ઝેરનું મારણ.

એકે પોલીસને કહ્યું, ‘આવીને તો છૂટી મુકાય જ નહીં સાહેબ. નાંખો લોકઅપમાં સાહેબ.’

બીજાએ કહ્યું, ‘બાઈમાણસ છે. પાછી સરકારી નોકરી. આ રાંડીરાંડ બાઈને લોકઅપમાં નાંખી સાવ નોંધારી કરશો ?’

એકે કહ્યું, ‘ઝેર આપ્યું છે, મારા ભાઈને. એની નજર જ એવી છે.’

બીજાએ કહ્યું, ‘આ સૂતો એ મારો ખાસ મિત્ર છે, બાઈએ એમ ઝેર આપ્યું હોત તો આમ અડધી રાતે આવડી મોટી હોસ્પિટલમાં લાવત ખરી ? તરત જ મારા દીકરાને - મેડિકલમાં ભણે છે - ફોન કર્યો. તમે સમજો છો ને સાહેબ ?’

એકે કહ્યું, ‘જુઓ જુઓ, એના ડોળા કેવા ચકળવકળ થાય છે ? રૂપિયા દેખાય છે નર્યા રૂપિયા મારા ભાઈની લાશ ઉપર.’

બીજાએ કહ્યું, ‘ભાઈ કેવો ને વાત કેવી ? લકવો થયો ત્યારે જનરલ હોસ્પિટલમાં નાંખીને નાસી ગયા હતા. એ તો આ પુષ્પાભાભી હોત નહીં ને -’ ગળે બાઝતો ડૂમો ભીની આંખોમાં તરવર્યો.

દિવસો વીત્યા એ વાતને. ડહોળાયેલાં પાણી આછર્યાં ને એ સાથે કંઈ-કેટલુંય તળિયે બેઠેલું નજર સામે તરી આવ્યું. આ નદીકાંઠાની ઠંડી હવા - પુષ્પાએ શાલને ફરીથી કસીને લપેટી. સૂર્ય આથમ્યો એ દિશા ભણી જોઈ રહી. રતાશ અને રાખોડી. - બેઉ રંગોને બાથમાં લપેટી પથરાયેલું આકાશ, હવે થોડી વાર પછી એના નવા વેશાણાં દેખાવાનું છે ! પુષ્પાના ખેંચાયેલા ચહેરા પર હળવા સ્મિતની રેખા અંકાઈ ના અંકાઈ ને ઓસરી. એ સાથે તણાવ પણ સહેજ હળવો થયો. પુષ્પા આશ્રમ તરફ વળી.

સૌથી નજીકનું સૌથી પહેલું કળાય.

અંજલિનાં લગ્નની તૈયારી ચાલે છે. અનિતા પણ આવી છે. દર-દાગીનો જોઈ કહે, ‘અંજલિને આટલું બધું ? મને તો તમે - ?’ પછી એકદમ ચૂપ થઈ ગઈ. પુષ્પાને થયું, મારે એને ચોખવટ કરવાની જરૂર ખરી કે આ જે આટલું બધું છે તે નરેશઅંકલનું છે ? આગળ વાત ન એણે કાઢી ન પુષ્પાએ. પણ ચોખ્ખું એવું દેખાય કે બે બહેનો વચ્ચે અંતર પડી ગયું છે.

પુષ્પા સ્તબ્ધ છે. હજીયે નજર સામે એ ક્ષણો તરવરે છે જેણે ખાલીપાને ભરચક બનાવ્યો. મેંદી રંગેલા હાથ, ચૂડીઓથી સજેલા બેઉ હાથની ત્રીજી આંગળીએ ડીરાજડિત ચમકતી વીંટીઓ - આ બધું તો ભૌતિક છે. જે સભરતા એમણે મારા મનમાં, જીવનમાં વિચારોમાં આપી છે - ! આજે એ સભરતા જ મારી દુશ્મન બની બેઠી છે. પુષ્પાએ વિચાર્યું... રોજ સવારે ઊઠતાંવેંત મળતા જાદુઈ શબ્દો, કાનમાં રણકતા ઝૂમખાની જેમ આજે પણ એના ભણકારા થાય છે ને બાજુનું પડખું ખાલી છે એની સભાનતા કોરી નાંખે છે. ત્રણ વર્ષ. એ ત્રણ વર્ષમાં મારી દુનિયા માત્ર એમનામાં સમેટાઈ ગઈ. આ જાદુ નહીં તો બીજું શું ? મારું ઊઠવું-બેસવું-ખાવું-પીવું-સજવું-શરમાવું, અરે ! નોકરી કરવી સુધ્યાં એમનામય. એ અને હું.

કહે, ‘નોકરી છોડી દે.’

હું કહેતી, ‘એટલા દૂર તો રહેવું, તો જ મળવાની તાલાવેલી વધે.’

એ હસતા અને કહેતા.

‘ક્યારેક મને પણ તારા માટે કંઈક કરવાની તક આપ ને ! હું પણ એક સાંજે

વહેલો ઘરે આવું અને તારા માટે કોફીની સાથે બટાટાપૌઆ બનાવું કે...'

‘આ મને લેવા-મૂકવા કોણ આવે છે ?’

એ હસે છે જાણે કહે છે, એટલું તો કરું જ ને... આજે પણ હું એમ જ ખોવાઈ જઈ છું, જાણે – આ બધી આવી પડેલી પળોજણો. એનો સામનો કરવાથી શક્તિ આખરે આવે છે પણ ત્યાંથી જ ને !

જોઈ છું, બધાંને. કાશ ! તમે પણ આ બધાંને આમ ઉઘાડા પડતાં જોઈ શક્યાં હોત – કોઈ તરત ઉઘાડું થયું તો કોઈ ધીમે ધીમે. કોઈ દિવસો પછી અચાનક, પારકાં તો ઠીક – એમની લાલચ, સમજી શકાય. પોતાના પણ – તો મારા સંસ્કાર ક્યાં ગયા ? અને જે સંસ્કાર કહી સગાં શોધ્યાં એમનું શું ? પુષ્પાને ધ્યાન નથી રહેતું કે ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં લોહીના ટશિયા ફૂટી નીકળે તોય વલુરાટ અટકતો નથી..

આ ચામડી ! પુષ્પાએ પોતાની લુખ્ખી ચામડી સામે જોયું. એને હું કેવી રીતે ઉતરડી નાંખું ? કાળાં, જાડાં, ગોળ, લંબગોળ ચકામાં પહેલાં ફેલવા થાય અને એમાં પાણી ભરાય. એ ફૂટે એટલે ચામડી પહેલાં રાતી ને પછી કાળી પડે ને કાળી પડેલી ચામડી આસપાસમાં પોતાનો ફેલાવો કરે, થર ઉપર થર જામતાં જાય. ખંજવાળ તો પાછી દરેક વખતે. આંખમાં પાણી આવે છે. સમજાતું નથી, એ આ રોગના કારણે કે કોઈ બીજા...

પુષ્પા હથેળી સામે તાકી રહી. એમાં ખેંચાયેલી રેખાઓ સામે જોયું. શું લખ્યું છે એમાં ? ભવિષ્ય કદાચ જાણી શકાય પણ માણસનું મન અકળ છે. અકળ મન ક્યારે કઈ રંગછટા દેખાડશે એનો જરાસરખો પણ અણસાર હોય – જોકે એક વાત ચોક્કસ છે, આ સમયે એ શિખવાડ્યું કે ગમે ત્યારે ગમે તે થઈ શકે છે. માટે તૈયાર રહો. કશા પણ માટે.

જ્ઞાતિના આગેવાનો સમાધાન કરાવવાની પહેલ લઈને આગળ આવ્યા. ‘ભાઈ તો ખરો ને છેવટે. જોકે કાયદો તમારી પડખે. પણ લડીને શું ફાયદો ?’

‘બદલામાં શું આપવાનું ?’

મોવડી મલક્યાં. બાઈ આખરે છે તો વ્યવહારુ ! ‘નરેશભાઈની આ ટુકડો જમીન. ગામમાં ખેતતલાવડી કરવા.

એમણે માંગેલી જમીન ગામની મોકાની જગ્યાએ. કાલે પડખેથી હાઈવે પસાર થશે. ને તોય – પુષ્પાએ વિચાર્યું ને કહ્યું, ‘વડીલ, એમ ના સમજશો કે મને ગમ નથી પડતી. તમે ખેતતલાવડી બાંધો કે શોપિંગ સેન્ટર. આપી જમીન. જાઓ એમના ભાઈ પાસેથી લખાણ લઈ આવો. બધા કેસ પાછા ખેંચી લે એટલે જમીન તમારી.’

ઝેર નસ નસમાં ફેલાઈ ગયું હશે કે કેમ ? કે પછી જે કોળિયો હું ન ખાઈ

શકું એ તને પણ નસીબ નહીં થવા દઉં. એથી જુદું તો શું વિચાર્યું હોય - ? જોકે પુષ્પાએ એ પણ નહોતું વિચાર્યું કે આમ કરવાથી એ પણ ઉઘાડા પડી જશે જે આજ સુધી ઢંકાયેલા હતા !

દિયર સીધો મળવા આવ્યો. 'ભાભી, તમે આ શું કરો છો ?'

'કેમ ? તમારે તો બધું જોઈએ છે, જે મળે એ લઈ લો.'

'પણ આમ બીજાને આપી દેવાનું ?'

'આજ સુધી મને મળ્યું છે જ શું ? તમે શું કહેતા હતા ? બે દીકરા ને એક ભાગ તમારો ને એક ભાગ મારો - ચાર સરખા ભાગ કરી ફેંસલો કરવો'તો ને !

'અરે ! પણ - ચલો અડધું અડધું.'

'ભલે વિચારીશ.'

વેવાઈએ એમનો અસલી રંગ દેખાડતાં કહ્યું, 'એમ કંઈ ભૂખડીબારસને થોડો દીકરો દીધો છે ? નરેશ ભઈબંધ ખરો પણ એની મિલકત જોઈને સંબંધ કર્યો છે, બાકી આ છાંડેલીની છોડી લે કોણ ? મોટા ધરમની પૂંછડી થવા નીકળી પડ્યા છો ?' બસ માત્ર અંજલિને પાછી લઈ જાઓ એવું ન કહ્યું એટલું જ.

'મમ્મી, તમેય શું ? મારું ઘર બંધાય એ પહેલાં જ તોડી પાડવું છે ?'

'લગન તો થઈ ગયાં. એમ છૂટા પડવું કંઈ સહેલું થોડું છે ?'

'એ તમારા જમાનામાં. આજે તો - અનિતાએ તમને કંઈ કહ્યું લાગતું નથી.

જીજીજીએ -'

વધુ એક ફોલ્લો ફૂટ્યો. કાળી લ્હાય જેવી બળતરા ફાટી નીકળી. ઓહ ! આ પીડા - તો મોટા જમાઈએ દીકરીને તાકીદ કરી છે, નરેશ અંકલની મિલકતમાંથી આપણો પણ ભાગ જોઈશે. નહીં તો -

આ માલમિલકત. બેંક એફ.ડી. અને લોકર્સ, ડીમેટ એકાઉન્ટ ને જમીન, લોકરમાં રહેલાં ઝવેરાત અને સોનું - બધું પડ્યું છે એમ ને એમ. જ્યાં સુધી ચુકાદો નહીં આવે, ન કોઈ વાપરી શકશે ન ભોગવી શકશે. નાગ થઈ બેસવું તે આનું જ નામ કે બીજું ? બસ એક આ ઘર છે - એમણે આ ફ્લેટ હોંશથી ખરીદીને મારે નામે કર્યો હતો. પુષ્પાને હજી યાદ છે. આ તારું ઘર. આપણે સાથે સજાવીએ, આપણી રીતે, આપણા માટે. અહીં જે કંઈ હશે તે આપણું સહિયારું ! છે પણ એવું જ... ભૂતકાળની કોઈ ચીજવસ્તુ નથી. પુષ્પા ઘરમાં નજર ફેરવે છે ને યાદ કરે છે. આ તોરણ કચ્છના બજારમાં ફરી ફરીને શોધેલાં. ને આ ચાકળા - ખાસ જામનગરમાં બનાવેલા. ડાઈનિંગ ટેબલ પર પાથરેલી બાંધણી ભાતનો ટેબલ કલોથ.

દુકાનદાર કહે, 'એવું તો કંઈ હોતું હશે સાહેબ ?'

'શું ?'

‘આ બાંધણીમાંથી કંઈ ટેબલ કલોથ થાય ?’

‘તારે વેચવાથી કામ છે કે -’

‘ભલે સાહેબ, તમે કહો તેમ.’

બેડરૂમની ચાદરો કે ડ્રોઈંગરૂમના પડદા - કઈ એવી વસ્તુ છે જેમાં અમારી છાપ નથી ? દીવાલના રંગોમાં એમને શોધું છું. એ મળે તો પૂછવું છે : ‘શા માટે આ દુઃખ, પીડા મારે ભોગવવાનાં ? માત્ર તમારી સાથે જોડાઈ એટલે ?’

એક દીવાલ આખી ફોટોગ્રાફ્સ લગાવવા માટે અલાયદી રાખી છે ? કેટ કેટલા ફોટો... સાથે ઊભેલાં, બેઠેલાં, એકલાં, પહાડોમાં ફરતાં, ઘોડા પર બેઠેલાં, નદીમાં મધ્યે નાવમાં મુસાફરી કરતાં... આ જ નર્મદા ! માલસરના આશ્રમમાં એમને પોતાપણું લાગતું. કહેતા, આ નર્મદા મને મારી મા જેવી લાગે છે ! આપણે આપણા છેલ્લા દિવસો અહીં વિતાવીશું. એમની એ ઈચ્છા પણ અધૂરી રહી. આખરે જીવવાની સાચી રીત છે કંઈ ?

આ ઘર પણ હવે પોતાનું નથી લાગતું - પુષ્પાને થયું.

વેવાઈ એક નકલી વીલ બનાવીને લાવ્યા છે. વકીલને પણ ફોડ્યો છે. કહે, ‘વેવાણ કોર્ટમાં કેસ તો વરસો ચાલશે. આ વીલની એક કોપી તમારા ઘરમાંથી મળશે અને બીજી આ વકીલને ત્યાંથી. એ રજૂ કરશું કે તરત ફેંસલો.’ ખબર નહીં કેમ - એ દિવસે એમની વાતોમાં આવી ગઈ. અબખે પડેલી સાહ્યબી કે દીકરીઓનું ભવિષ્ય, દિયરની નાગાઈ, પોલીસની ઉધ્ધતાઈ, કોર્ટનાં ચક્કરો ને પાસ-પડોશીઓની દુષ્ટ નજરો. લાલચ-લોભથી ભરેલી આ દુનિયાથી હું અલગ થોડી છું ? વિચારી વાત કબૂલી લીધી. વીલમાં નકલી સહી પણ થઈ ગઈ. કવરને સીલ કરવાનાં બાકી છે. એ પણ થઈ જશે ‘એ પહેલાં થોડો ચા-નાસ્તો કરીએ.’ કહી ચા-નાસ્તો ટેબલ પર મૂક્યાં. એ સાથે જ હાથ પર થયેલો નવો ફોડલો ફૂટ્યો ને કાળી બળતરા ને અસહ્ય ખંજવાળ. એમ જ બધાંની નજર સામે જ ખંજવાળવા લાગી. વકીલ અને વેવાઈની નજરો મળી. પુષ્પાને આંખોમાં પાણી આવી ગયાં. વેવાઈ કહે, કશો વાંધો નથી. તમે તમારી તબિયત સાચવો. એમનો ઇશારો સાવ ઉઘાડો હતો. ‘ભૂંડા લાગો છો. ભૂંડાં સરખો ઇલાજ તો કરો !’ કહી ચા-નાસ્તો એમ જ મૂકી બેઉ રવાના થયા.

પુષ્પા ઊભી થઈ. ટ્યૂબ લઈ લગાવવા બેઠી. સ્ટીરોઇડવાળી દવા. ઝેરનું મારણ ઝેર. - પણ એ રોગને કાબૂમાં રાખવા મદદ કરે, મૂળમાંથી કાઢે નહીં ને લાંબો સમય લેવાથી બીજા નવા રોગ આવશે એ જુદાં. - અરીસાની સામે બેસી જોઉં છું. કેવા કેવા ફોલ્લા ને ચાટાં ઊપસી આવ્યાં છે ! જોવુંય ન ગમે, જાડી કાળી ચામડી, વચ્ચે વચ્ચે માંસના રંગના રાતાં ચકામાં. હવે તો મોં પર પણ એ દેખાય છે. સફેદ લુખ્ખા વાળ ને આંખોની નીચે કાળી કરચલી.

આ કોણ છે ?

આ મારી પુષ્પા ન હોય. કોઈ બોલ્યું કે ભણકારા થયા ? આંખો બંધ કરી તો મોરપીંછની જેમ એમનો ચહેરો લહેરાયો. ના, હું તમારી જ પુષ્પા છું.

બસ, એ ઘડીએ જ નિર્ણય થઈ ગયો. આ વલુરાટ અને ફોડલાને હું મૂળમાંથી જ કાઢીશ. ટેબલ પર પડેલાં વીલનાં કાગળિયાં સામે પુષ્પા તાકી રહી. ઉઠાવ્યાં અને –

વળતી સવારે કોઈને કશું કહ્યા વિના માલસરના આશ્રમે આવી પહોંચી. ગુરુજીએ માથે હાથ મૂકી હંમેશની જેમ આવકારી. અઠવાડિયું તો એમ જ વીતી ગયું પણ પછી બગીચામાં છોડવાને પાણી પાવાથી લઈ કે આશ્રમની સાફ-સફાઈનાં નાનાંમોટાં કામોમાં ઊલટથી ભાગ લીધો. હજી સુધી તો કોઈએ શોધવાની તસદી લીધી હોય એમ લાગતું નથી કેમ કે ફોનની એક રિંગ રણકી નથી. પુષ્પાએ જોયું કે નવા ફોડલા પડતા બંધ થઈ ગયા છે ને ચામડીની જાડાઈ પણ ઘટી છે. ખંજવાળ તો ઘટી જ છે. ધીમે ધીમે નોર્મલ થઈ જશે એવો વિશ્વાસ બેસે છે. પોતાનો મૂળ રંગ પછી આપોઆપ ઊઘડી આવશે ! અને પછી ? જાણે કોઈ જવાબ શોધતી હોય એમ પુષ્પા નર્મદાના અંધારઘેર્યા પટને તાકી રહી.

૧૪

આપણો વેવાર જૂઠો

આપણો વેવાર જૂઠો, આપણી સમજણ ગલત,
લાગણીમય તોય છે તારી રમત, મારી રમત.

સાત સપનાં, એક સૂડો, પાંદડાંનું આ જગત,
થાય છે લીલો-સૂકો તારો વખત, મારો વખત.

પથ્થરોના પેટનું પાણી લઈને હાથમાં,
ઊંઘના ઘરમાં જશું, તારી શરત, મારી શરત.

વાંઝિયા આ શબ્દના વસ્તારના ભારે ઋણી,
ઠીક સચવાઈ ગયું તારું અસત, મારું અસત.

શોધમાં 'ઈર્શાદ' છે, ચહેરા વગરનો આદમી,
જે નથી હોતો કદી તારો ફકત, મારો ફકત.

(ઈર્શાદગઢ, ૧૯૭૯, પૃ. ૧૭)

ચિનુ મોદી

લીમડો ઝૂકે લેલુંબ રે

■ સ્વાતિ મેઠ ■

થોડા દાયકા પહેલાંની વાત છે. એ વખતે અમદાવાદ શહેરનું મોટા ભાગનું લોક શહેરની પોળો, ખડકીઓ, ખાંચાઓ, હહેલાઓ, શેરીઓ અને વચ્ચે આવેલા રસ્તાઓ પરનાં ઘરોમાં વસતું હતું. ઉચ્ચ-નિમ્ન વર્ણો, ધનિકો, ગરીબો, નોકરિયાતો, વેપારીઓ બધાય એ પોળો, ખડકીઓ, શેરીઓનાં નાનામોટા ઘરોમાં રહેતા. પછી આવ્યો મિલઉદ્યોગ અને પરિણામે વધુ ધન અને વધુ ધનને પરિણામે શહેરની આસપાસ સોસાયટીઓ બનવા માંડી. ધનિક વર્ગ બંગલા બનાવે અને કાં તો પોતે એમાં રહે અથવા બંગલો ભાડે આપે.

આવો જ એક બંગલો હતો શહેરની પોળોથી થોડે દૂર. નાનકડો, બેઠા ઘાટનો, એક માળનો બંગલો. બંગલાની ડિઝાઇન બનાવનારે કોણ જાણે કેમ એમાં ઓરડા મોટા બનાવેલા અને બારણાં અને બારીઓ નાનાં, સાંકડા બનાવેલા. સૂર્યપ્રકાશ અને પવનને માંડ થોડુંઘણું અંદર આવવા મળે. બંગલો અંદરથી અંધારિયો અને ટાઢો. પણ અંદરની ટાઢ અને અંધારાને ભુલાવી દે એવું મોટું કમ્પાઉન્ડ. ધૂળમાટીથી ભરેલું અને એમાં નાનાંમોટાં, ચાંદની, જાસુદ, કરેણ, સરગવો, પૈયાં, લીંબુનાં ઝાડ અને મધુમાલતી અને બોગનવેલિયાની અતિસુવિકસિત વેલો. લીલોતરીથી હર્બ્યુભર્બ્યુ કમ્પાઉન્ડ અને આ બધાથી મોટો વૃક્ષરાજ જેવો શોભતો લીમડો. એવા એ બંગલામાં અમે થોડાં વર્ષ રહેતાં હતાં ભાડવાત તરીકે.

બંગલો કદાચ જૂનો હતો. એને દરવાજે મૂકેલી તકતીમાં ઝાંખું ઝાંખું વંચાતું હતું એ દેશને આઝાદી મળી પહેલાંનું કોઈ વર્ષ હતું ૧૯૩૯ અથવા ૧૯૨૯. લીમડોય એવો જ જૂનો હતો. ખાસ્સું જાડું એનું થડ અને જાડી લાંબી ડાળીઓ. બંગલાના દરવાજાની જોડે ડાબી બાજુને છેડે એનો નિવાસ. મકાનનું પ્રવેશદ્વાર પશ્ચિમ તરફ ખૂલતું. લીમડો ઉનાળાની બપોર પછીના ઢળતા સૂરજનાં આકરાં કિરણોને બંગલામાં પ્રવેશવા ન દે. પોતે જ ઝીલી લે. જોકે એમ તો એ શિયાળાના સૂરજનાં કિરણોના પ્રવેશમાં પણ આડો આવે જ. બંગલાને ટાઢો હિમ રાખે. ઊતરતા શિયાળાના ધૂળભર્યા પશ્ચિમી પવનોમાં લીમડાની ડાળીઓ ઝૂલે, ફંગોળાય પણ બંગલાની અંદર એ પવનોને

આવવા ન દે. વરસાદમાં જોકે લીમડો પોતે જ મજબૂર. શાંતિથી વર્ષાધારાઓ ઝીલતો રહે અને પલળતો રહે. બંગલાના માલિકે પૈસા ખૂટી પડ્યા હશે એટલે કે કંજૂસાઈ કરી હશે એટલે પણ બંગલાની છત બહુ મજબૂત નહોતી બનાવી. એનો ઇરાદો પહેલેથી જ મકાન ભાડે આપવાનો હશે. પોતે તો રહેવું નથી, ભાડવાતને રહેવું હોય તો રહે. એ નબળી છતમાંથી વરસાદનું પાણી ટીપે ટીપે ટપક્યા કરે આખા ઘરમાં. લીમડાએ જે પાણી ઝીલ્યું હોય તેય વરસાદ બંધ થઈ ગયા પછી અગાસીમાં પડે અને ત્યાંથી ઘરમાં આવે, ટપકપદ્ધતિએ !

એ ઘેઘૂર લીમડાની છાંયે લોખંડની ફેમ બનાવી, એમાં કડા ગોઠવીને હીંચકો બાંધેલો. મોડી બપોરોના એકાદ-બે કલાક સિવાય રાતદિ' હીંચકો ઝૂલવા માટે સુપ્રાપ્ય. એ હીંચકે બેસીને કેટલીય સર્જનાત્મક, બૌદ્ધિક, જ્ઞાનની સિદ્ધિઓ મેળવવાનાં સપના મેં જોયેલાં. સપનાં હતાં એ સાચાં થોડાં પડે ? દિવસે જાગતાં જોઈએ કે રાતે ઊંઘતાં. સપનાં તો સપનાં જ.

સપનાંનીય આ મજા છે. પણ એ મજા તો જ મળે. જો એ સપનાં સાચાં ન પડ્યાનો વસવસો ન કરીએ તો. આમેય તે સપનાં સાચાં પડવા માટે થોડાં હોય છે ? એ તો આવે છે આનંદ આપવા માટે કે પીડા આપવા માટે. સપનાંમાં જોયેલા એ આનંદો સાચા નથી હોતા તો પીડાઓય ક્યાં સાચી હોય છે ? ઊંઘમાં જોયેલાં સપનાં તો બહુ યાદ પણ નથી રહેતાં પણ જાગતાં જોયેલાં સપનાં ? એ સપનાં આવે એને યાદ રાખીને પૂરાં કરવા મહેનત કરવી પડે. પણ મહેનત કરતાં કરતાં અધવચ્ચે પેલું સપનું કદીક ભુલાઈ જાય, કદીક બદલાઈ જાય, કદીક ખોવાઈ પણ જાય ! એ પછી જુઓ નિર્ભીતિની મજા.

એવાં ઘણાં સપનાં મેં કમ્પાઉન્ડને હીંચકે બેસીને જોયેલા. પણ એની વાત મૂકીએ પડતી અને લીમડાની વાત કરીએ.

બંગલાની સામે ખુલ્લી મોટી જગ્યા, એને મેદાન કહેતા. મેદાનની ફરતે બંગલા, અને એ બંગલાઓમાં અને એની બહાર લીમડાંના વૃક્ષો હતાં. મેદાન બહુ મોટું ન હતું. પણ ચારે તરફથી ખુલ્લી મોટી જગ્યાને મેદાન કહેવાય. પોળોમાં એને ચોકટું કહે, હવેની સોસાયટીઓમાં કોમનપ્લોટ. મેદાનમાંય ફરતે લીમડાનાં ઝાડ. જાણે મેદાનના પ્રહરીઓ.

ચોમાસામાં એ બધાય લીમડા પણ ધોવાઈને સ્વચ્છ થાય. પહેલા વરસાદ પછીની સવારે તો મેદાન એવું લીલુંછમ્મ લાગે જાણે આંખોમાં ભરીને રાખી લઈએ એ હરિયાળી. ભરીય લીધેલી. જીવનમાં બીજા જાતજાતના રંગો જોયા. કોઈ કોઈ અણગમતી રંગણયાઓય જોવાની થઈ ત્યારેય એ હરિયાળીના સ્મરણે ટાઢક આપી.

છે, વર્ડ્ઝવર્થને પેલા ડેફોડિલ્સની બિછાતે આપી હતી તેવી.

શિયાળામાં એ નાનકડાં પાન પીળાં થઈને ખરી પડે. આખું મેદાન બંગલાઓના કમ્પાઉન્ડોમાં લીમડાનાં સૂકાં પાન પથરાઈ જાય. મોડે શિયાળે ઉત્તરપશ્ચિમથી વહી આવતા થોડા ગરમ, થોડા શીતળ પવનો એ પાંદડાંને આમતેમ ઉડાડે. જમીન પરની ધૂળ અને લીમડાનાં સૂકાં પાનની કુદરતસરજી સુંદર ડિઝાઈનો રચાય. હીંચકે ઝૂલતાં ચોપડીઓ ન વાંચવી હોય, સપનાં ન જોવાં હોય ત્યારે એ ડિઝાઈનો રચાવા-બદલાવાના કેલિડોસ્કોપ નીરખવાની મજા આવતી હતી. ખરું કહું તો એ મજાઓ જોવામાં જ હીંચકે બેઠાં જોયેલાં સપનાં પાડવા મહેનત કરવાનું ચુકાઈ ગયું ! છે ને મજા !

શિયાળામાં લીમડાનાં પાન ખરી પડે, ડાળીઓ ખાલીખમ થઈ જાય ત્યારે મેદાનની આસપાસના બંગલાઓના ઉપરના માળ દેખાય. આસપાસના એ લગભગ બધા જ બંગલાઓ બે માળના હતા. પણ ઉપરના માળ જોવા મળે પાનખર ટાણે લીમડાની ખાલી થયેલી ડાળીઓની આરપાર. એ પછી નવાં પાન આવે. પહેલાં નાનકડાં, ઘેરા લાલ રંગનાં, પછી એ લીલાં થાય. ડાળીઓ થોડી વધારે વિસ્તરે, માળ દેખાતા બંધ થાય. પાન આવે પછી આવે મ્હોર. ઢળતી સાંજનો મંદ મંદ પવન એ મ્હોરની મહેકથી આખા મેદાનને ભરી દે, બંગલાઓને કરી દે તર-બ-તર. પછી લીંબોળીઓ. લીલી લીંબોળીઓ ડાળ પર ઝૂલતી દેખાય અને થોડા દિવસમાં તો પીળી થઈને ખરી પડે જમીન પર અને કરમાવા માંડે. હવે સૂકાં પાનની બિછાતનું સ્થાન લીંબોળીઓ લે. પણ લીંબોળીઓ બિચારી વજનદાર. ઊતરતા શિયાળાના જોરદાર પવનઝાપટા પણ એને ખસેડી ન શકે. રાહદારીઓના પગ નીચે, સ્કૂટરો, સાઈકલો, મોટરો, લારીઓનાં પૈડાં નીચે બિચારી કચડાઈ જાય. કોઈક વળી ધૂળ નીચે દબાઈ જાય. બાકીની રસ્તો વળનાર કર્મચારીના સાવરણામાં ઢસડાઈ જાય. પેલી દબાઈ ગયેલી લીંબોળીઓ ચોમાસામાં અંકુરિત થાય, પણ લીમડા ઓછા હતા મેદાનમાં કે નવાંકુરોનું કોઈ જતન કરે ? બંગલાના માલિકોએ રોકેલા માળીઓના હાથની ખૂરપીઓ અને નવાંકુરિત લીંબોળીઓ...

‘જો હમારી મરજી (વહી) તુમ્હારી મરજી.’ આવું તો માનવ-નવાંકુરોનુંય થાય જ છે ને ?

પવનમાં હીલોળાવું, પીળાં પાન વેરવાં, મ્હોરની મહેક વરસાવવી, આ લીમડાનાં કામ. છાંયડો આપવો કે પવનઝાપટાને ઝીલી લેવા એ તો એના હોવાની આડઅસરો. એ બધા વૃક્ષરાજો. એ મેદાનમાં તો બધા જ લીમડા વર્ચસ્વ ભોગવતા હતા. એમની વિશાળ વિસ્તરેલી ડાળીઓનાં ઝુંડ વાંદરાંઓનું પ્રિય કીડાસ્થાન... ચીકુ, સરગવો, લીંબુ, પપૈયાં, બદામનાં ઝાડ પર મિજબાનીઓ થાય અને લીમડા પર પિકનિક. ટોળેટોળાં

આવે, નાનાંમોટાં વાંદરાં. વાનરમાતાઓ બચ્ચાંને ગળે-છાતીએ વળગાડીને લાંબા કૂદકા મારે. બચ્ચાંય એવી મજબૂત રીતે વળગેલાં હોય કે એકેય વાર, એકેય બચ્ચું સરકીને નીચે ન પડે. જ્યારે વાનરટોળી પિકનિક કરવા આવે ત્યારે માનવો માટે કમ્પાઉન્ડ-કરફ્યુ, સમજદાર લોકો ત્યાં ન જાય. છતાંય જો જાય તો પાંદડાંનો અભિષેક થાય ને ક્યારેક બીજા પ્રકારના ઘનપ્રવાહી પદાર્થોનો પણ. લીમડા પરથી અગાસીમાં ભૂસકા મારવાની એમની રમત અમારા રહેઠાણની નબળી છતને વધારે નબળી બનાવે. આવતે ચોમાસે થોડું વધારે પાણી ઘરમાં પડશે, બીજું શું ?

વાંદરા માટે લીમડો ફૂદવા-ઝૂલવાનું સ્થાન તો કાગડા માટે એ માળા બનાવવાનું ઠેકાણું. કાગડા માળા બાંધે અને ઈંડાં મૂકે. કોયલ પણ છાનીમાની આવીને પોતાનાં ઈંડાં મૂકી જાય. ઉનાળાની વહેલી સવારે હજી રાતની ઠંડક ઓસરી ન હોય અને સૂર્યકિરણો ‘આવીએ છીએ આવીએ છીએ’ એવો અણસાર માત્ર આપતા હોય એ સમયે કોયલો ફૂઝિઝિઝિ કરતી ગોઠડી માંડે. આમ તો એ દૂર બેઠે કાગડાના માળામાં રહેલાં પોતાનાં નવજાત બચ્ચાંને એ કોયલ છે, કાગડો નથી એ સત્ય સમજાવવાના પ્રયાસો જ હોય. પણ એના ઉત્તર-પ્રતિઉત્તર પરોઢની મીઠી નીંદર માનતી માનવપ્રજાને એવો કંટાળો આપે ! ‘આ કોયલો આટલી વહેલી શું કામ ઊઠતી હશે ? અને પછી અવાજ કરીને આપણીય ઊંઘ બગાડે છે.’ લો, કોઈ વહેલું ઊઠીને કોઈને કશું શિખવાડે એમાં આપણે શીદને કંટાળવું ? પરંતુ માનવસ્વભાવની એ ખાસિયત છે. પોતે તો કશું શીખતાં કંટાળે જ, બીજું કોઈ બીજા કોઈને કશું શિખવાડે એમાંય કંટાળે. માનવપ્રજાનો કંટાળો કોયલને ઉડાડી મૂકવાના પ્રયત્નમાં વ્યક્ત થાય પણ કયા વૃક્ષરાજની લીલીછમ, ઘેઘૂર ઘટામાં કોયલ બેઠી હોય ? એ દેખાય તો ને ? સાંભળ્યા કરવું પડે ફૂઝિઝિઝિઝિ-ફૂઝિઝિઝિઝિનું માતા-સંતાનોનું યુગલગાન.

લીમડાનું થડ ખિસકોલીઓને રમવાની નિસરણી. વગર અટકે નીચી ડાળીઓ સુધી ચડી જાય અને ડાળીઓ પર સાતતાળી રમતી દોડે. કાળી કીડીઓ પણ થડ પર ચડવા જાય પણ ગબડી પડે. પડે – આખડે તોય ચડતી રહે, ગબડે, વળી પાછી ચડે. સતત મિનિટો સુધી સાધના કરતી રહે... છેવટે થોડું ચડે અને પાછી વળી જાય. જાણે પુરવાર કરવું હોય કે, ‘જુઓ હું ચડી શકું છું !’ અદ્ભુત લાગતું હવું એ બધું કિશોરાવસ્થા અને યુવાનીના શરૂઆતનાં થોડાં વર્ષોમાં એ નાનકડા એકમાળિયા બંગલામાં, લીમડાના આગ્રહપૂર્ણ અસ્તિત્વ સાથે જીવવાનું. વર્ષો વીતી ગયાં ખાસ ખબર જ ન પડી. ભર્તૃહરિ કહે છે, ‘કાલો ન યાન્તિ વયમેવ યાતાઃ’ એવું નથી કાળ પણ જાય છે અને આપણે પણ કાળના એ ખંડમાંથી જતા જ રહીએ છીએ, નવા કાળખંડમાં. નવું જોવા, નવું જીવવા, નવું માણવા, નવું મહાલવા, નવું જીવવા.

વર્ષો વીત્યાં. ભાડાનું ઘર હતું. છોડવાનું થયું તો છોડી દીધું. લીમડો સ્મરણમાં સાથે રહી ગયો.

ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં. લીમડા સાથે ગાળેલો એ સમય પાછળ ને પાછળ જતો ગયો. યાદ પણ ક્યારેક જ આવતો. ત્યાં એક વાર એ રહેકાણના એક જૂના પડોશી મળ્યા. કહ્યું, ‘હવે તો તમારાવાળા બંગલામાં ફ્લેટો થઈ ગયા છે. સરસ ફ્લેટો છે. જોવા આવવું છે ? આવજે, લઈ જઈશ.’

સંવેદનશીલ મારું મન ક્ષણિક લાગણીવશ થતું હતું. થયું, ‘ચાલ એક વાર જોઈ આવું એ જગ્યા.’ ત્યાં જ બુદ્ધિએ યાદ કરાવ્યું. ‘પાછું વાળીને ન જોઈશ, પત્થર થઈ જવાય.’ આ વિધાનનો ગર્ભિત અર્થ જે હોય તે પણ એ વાત યાદ આવતાં જ મન અટકી ગયું. મેં સહજ પૂછી લીધું, ‘ત્યાં ખૂબ બધા લીમડા હતા તે છે ?’ ‘ના રે ના કોણ રહેવા દે ? ઉપરના માળને આડે ન આવે ? એકાદ જ રહ્યો છે.’

તો ખોવાઈ ગયો મારો એ લીમડો અને એની સાથે ઝૂલતા, ઝૂમતા, હર્યાભર્યા બીજા લીમડા પણ ગયા. હું એ સ્થળે જવાનું ટાળું છું. મનમાં સંઘરેલા રંગભર્યા ચિત્રને વેરવિખેર કરી દે એવા આઘાતના ભૂખરા રંગો મારે એના પર ફેલાવા દેવા નથી. એ લીમડા કપાઈ ગયા કે કાળક્ષય પામ્યા... જે હોય તે. મેદાનના એ પ્રહરીઓ હવે ત્યાં નથી. વર્તમાન જ વાસ્તવ છે. સ્વીકારી લીધું. છતાં શી ખબર કેમ મારો લીમડાનો સાથ હજીય એમ જ છે. સ્મરણમાં પણ અને વાસ્તવમાં પણ. અમારી ચારમાળી ઇમારતોની વિશાળ સોસાયટીમાં કોમન પ્લોટની ચોતરફ, ફ્લેટોની ઇમારતોની વચ્ચેના રસ્તાઓ પર પણ લીમડા છે. એવા જ ઝૂલતા, ઝૂમતા આસપાસની સૃષ્ટિ પર જાણે રાજ કરતા હોય તેમ વિસ્તરતા લીમડા. અહીં તો કોઈ કોઈ નવાંકુરો પણ ઊગી, વિકસીને નાનકડાં વૃક્ષો બની ગયા છે ! એ વૃક્ષો પર પણ એ જ લીલાઓ, એ જ રમતો, એ જ ક્રિયાકલાપો ભજવાતા રહે છે. જોકે પ્રકાશ અને પવનની આડશ બનતા એ વૃક્ષરાજોને સોસાયટીના સંચાલકો દર વર્ષે થોડા થોડા કપાવી નાખે છે. થોડા મહિનામાં એ વૃક્ષરાજો પાછા વિસ્તરવા માંડે છે.

જાણે કહેતા હોય, ‘તમે કહો છો તેમ સમય ભલે જાય અમે તો એમ નહીં જવાના. એક ઠેકાણે નહીં તો બીજે ઠેકાણે, એક ઝાડ નહીં તો બીજું ઝાડ બનીને અમે તો રહેવાના. ન કાલો યાન્તિ, ન વયમેવ યાતા.’

મને સંભળાય છે અતીતરાગની એ જ સુમધુર સુરાવલીઓ નવી આવૃત્તિઓ, નવાં આવર્તનો સાથે.

ચંદ્રકાન્ત શેઠની બાળગદ્યલયમાં પ્રવર્તતી અનુપમ રચના

■ રાધેશ્યામ શર્મા ■

બેસ, બેસ દેડકી !
બેસ, બેસ દેડકી !
ગાવું હોય તો ગા,
ને ખાવું હોય તો ખા,
નહીં તો જા...
મારે પાંચ શેર કામ
ને અધમજા આરામ બાકી છે.
તું તો બોલ્યા કરે,
ને આકાશ પેટમાં ફુલાવ્યા કરે !...
મારે તો સાત લાખ સપનાં
ને વીસ લાખ વાસના બાકી છે.
તું તારે ડોલ્યા કર,
ને ગળ્યાં કર જીવડાં...
મારે તો અનંત ગાઉનાં મરવાં
ને અનંત ગાઉનાં જનમવાં બાકી છે.
બેસ બેસ, દેડકી ! મૂગી !
ખા તારે ખાવું હોય તો,
નહીંતર ભાગ અહીંથી ફૂંટી ફૂંટી !
મારે તો સાત પગથિયાં ઊતરવાં
ને સાત પગથિયાં ચઢવાં બાકી છે.
દેડકી ! ડાહી થા,
મળે તે ખા,
સૂએ તે ગા
ને નહીંતર જા... પાવલો પા...

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

[આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ (ઉત્તરાર્ધ) પૃ., ૨૧૧-૨૧૨]

ઉપરોક્ત સમ્પાદનના સમ્પાદકીયમાં વિવેચક ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ આ રચના વિશે નોંધ્યું છે :

‘ચંદ્રકાન્ત શેઠની ‘બેસ, બેસ દેડકી’ જેવી રચનાના બાળગદ્યલયે હોઈ અત્યંત ગંભીર અને ઠાવકો ચહેરો છુપાવી રાખ્યો છે.’ (પૃ. ૧૨). અહીં સંગોપિત ચહેરાને ફગાવી કવિશ્રીએ નર્સરી રાઈમની ગતિએ દેડકીને ખરુંખોટું ઉદ્ભોધી, માધ્યમ બનાવી સચોટ નિબાલસતાનું યાદગાર ઉદાહરણ કાવ્યમાં વણી આપ્યું છે.

કૂખંડૂક દેડકો તો કૂવામાં પુરાયો હોય, પણ દેડકી જંપીને બેસતી ના હોય, કાવ્યનાયકનેય જંપવા ના દેતી હોય ત્યારે નિરુપાયે તે તારસ્વરે સુણાવી દે છે : બેસ, બેસ દેડકી !

આ દેડકી એટલે શું ? કોણ ?

જેની ટેવ ગા-ગા કરવાની, ખા-ખા કરવાની, બોલ-બોલ અને ડોલ-ડોલ કરવાની છે તે ચાંચલ્યચલિત બુદ્ધિનું પણ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ગાવા-ખાવાની છૂટ આપીને ‘નહીં તો જા’ કહીને છાલપીછો છોડાવવા મથે છે.

દેડકી સમજે કે નહીં, બુદ્ધિમતિ તો માપતોલ જાણે એટલે કહી દીધું :

‘મારે પાંચ શેર કામ

ને અધમણ આરામ બાકી છે.’

વણિકશેઠ ત્રાજવાની પરિભાષામાં કથે એ સહજ વ્યક્તિ છે ને.

બુદ્ધિ અને દેડકી, ઉભયને લાગુ પડે છતાં ‘તું’કારની આત્મીયતા સમેત કહેવા જેવું કહી જ દે છે :

‘તું તો બોલ્યા કરે

ને આકાશ પેટમાં ફુલાવ્યા કરે...’

દેડકોદેડકી પેટ ફુલાવી ડ્રાઉં ડ્રાઉં બોલે પણ કર્તાએ આકાશને સાંકળી સંકેલી આપ્યું કે બુદ્ધિ અહંકારની જ સગી બહેન છે, તેથી તો પેટ ફુલાવી ફરતી ફરે...

એ ગમે તે બોલ્યા કરે, અને કદાચ નાયકને તદ્દન નિવૃત્તિનાથ બનાવવાનો બુદ્ધિ ત્રાગડો રચતી હોય તો ?

મારે તો સાત લાખ સપનાં

ને વીસ લાખ વાસના બાકી છે

સપનાં-વાસનાનો પ્રાસ અને એની આંગળીએ ૬ લાખ અને ૨૦ લાખ જેવા આંકડા મૂકી નાયકની અડગ મહત્ત્વાકાંક્ષાનો વિસ્ફોટ ધડાકો વેર્યો છે, વેતર્યો છે !

જે અહમ્ બોલે છે, તે પોતાની વશેકાઈનું પ્રદર્શન બુદ્ધિ રૂપે ડોલીને ના કરે ? એટલે એને ટપારી દે છે, ‘તું તારે ડોલ્યા કર’ ને તારી પ્રકૃતિ મુજબ ‘ગળ્યાં કર

જીવડાં'...

પેટ ફુલાવવું, જીવડાં ગળવા ને બોલબોલ કરવું એ દેડકીની પ્રાણીગત લાક્ષણિકતા સાચવીને કામ કાઢી લીધું છે.

મારે તો અનંત ગાઉનાં મરવાં

ને અનંત ગાઉનાં જનમવાં બાકી છે.

નરસિંહ ભટેતાજી યાદ આવે, 'હરિનો ભગત તો મુક્તિ ન માગે, માગે જનમોજનમ અવતાર...'

નિરંજન ભગત નથી પણ એમની એક પંક્તિ ઊડી આવી :

'નંદનવનની માંઠા નથી રે મથુરાપુરની વાટ...'

સર્જક ચંદ્રકાન્ત નથી ભક્તકવિ નરસિંહ સાથે કે નથી નિરંજન ભગત સાથે એટલે કૂદકા ભરતી બોલીબોલીને કદીક મૂગી થયેલી દેડકીને સુણાવી દે છે, બેસ બેસ, દેડકી ! મૂગી ! (મૂગી એટલા માટે કે આ ઘડીએ ગાવાનું બંધ કર્યું હશે.)

જાણે બુદ્ધિને સદા માટે છુટ્ટી કરવી હોય એમ સુણાવી દે છે :

(‘ખા તારે ખાવું હોય તો’)

(કોંસમાં સમજીએ, પણ મારું મહેરબાની કરી માથું ન ખા)

નહીંતર ભાગ અહીંથી કૂદતી કૂદતી

મારે તો સાત પગથિયાં ઊતરવાં

ને સાત પગથિયાં ચઢવાં બાકી છે.

જનમોજનમના આરોહણ-અવરોહણની સાત પગથિયાંવાળી - સપ્તપદીના સોપાન ચીંધી છેડે શિખામણ પણ નોંધી છે :

દેડકી ! ડાહી થા,

મળે તે ખા,

સૂઝે તે ગા

ને નહીંતર જા... પાવલો પા.....

કવિતાના સંરચનમાં 'ને' શબ્દનો તથા 'બાકી છે' ઇચ્છાનો જે કૌશલ્યથી વિનિયોગ થયો તે સ્વતંત્ર રીતે રસ પમાડી શકે.

'પાવલો પા...' અંત્ય કડી ના જોડી હોત તો જરીક બાળજોડકણા જેવું કો'કને લાગત. બાકી આ લખનારને તો 'પાવલો પા' પાછળનાં પાંચ ટપકાં (ફાઇવ ડોટ્સ) વાંચ્યા બાદ 'મામાને ઘેર જા' જેવું જુદું જ સૂઝ્યું.

કવિશ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠની આ સિદ્ધ કૃતિ લહેરી હળવાશ ભેળી આધ્યાત્મિકતાનો દૂરધ્વનિ સુજોને સંકેલી શકે.

એક નર્સરિ રાઈમ ટેડકાના સંદર્ભે પ્રસ્તુત :

A frog he would a wooing go.

'Heigh ho' Says Rowley

'હે હો' એટલે આપણી ગુજરાતીમાં 'હલોલોલો હાલહાલ' જેવું.

18

કેમ છો ?

કેમ છો ? સારું છે ?

દર્પણમાં જોયેલા ચહેરાને રોજ રોજ

આમ જ પૂછવાનું કામ મારું છે ?

કેમ છો ? સારું છે ?

અંકિત પગલાંની છાપ દેખાતી હોય

અને મારગનું નામ ? તો ફૂલે : કાંઈ નહીં,

દુણાતી લાગણીના દરવાનો સાત

અને દરવાજે કામ ? તો ફૂલે : કાંઈ નહીં;

દરિયો ઉલેચવાને આવ્યાં પારેવડાં

ને કાંઠે પૂછે કે પાણી ખારું છે ?

કેમ છો ? સારું છે ?

પાણીમાં જુઓ તો દર્પણ દેખાય

અને દર્પણમાં જુઓ તો કોઈ નહીં,

'કોઈ નહીં' ફૂલેતામાં ઝરમર વરસાદ

અને ઝરમરમાં જુઓ તો કોઈ નહીં;

કરમાતાં ફૂલ જેમ ખરતાં બે આંસુઓ

ને આંખો પૂછે કે પાણી તારું છે ?

કેમ છો ? સારું છે ?

(દર્પણની ગલીમાં, ૧૯૭૫, પૃ. ૧૦૯)

ચિનુ મોદી

ચિનુભાઈના ચિરંતન મૌન પ્રસંગે...

■ ચંદ્રકાન્ત શેઠ ■

ઈ. સ. ૧૯૫૯-૬૦ના અરસામાં હું ચિનુભાઈ સાથે સંપર્કમાં આવ્યો - કવિમિત્ર તરીકે ને સહાધ્યાયી તરીકે. એમ.એ.માં અમે સાથે થઈ ગયેલા. ચિનુભાઈ જુનિયર એમ.એ.માં, હું સિનિયર એમ.એ.માં. અમારા સંબંધને મજબૂત બનાવનારો દોર તે 'કુમાર'ની બુધસભાનો. વર્ષો સુધી અમે પરસ્પરનાં કાવ્યો સાંભળતા રહ્યા અને પરસ્પરને કાવ્યો સંભળાવતા રહ્યા.

ચિનુભાઈ ને મનહરભાઈની રામલખન સરખી જોડી - 'મોદી બ્રધર્સ'. મારી પાસે કવિતા ખરી પણ એ ગામડાની ગોરસીની અને આ મોદીબંધુઓ તો ગઝલના મયખાનાના માણસો. ગઝલના શે'રોથી એમના જામ ઊછળતા હોય ! બંને મોદીબંધુઓની ચાલ કવિતામાં, પણ ચલણ ગઝલમાં ! બંનેય આધુનિક ગુજરાતી ગઝલના ખેલદા-ખેડેયા ને ઘડવૈયા. પોતાના થકી ગઝલમાં કંઈક ગજબનું થઈ રહ્યાનો પાકો વહેમ મનહરને ! ગઝલના મયખાનામાં મોભીપણું અદા કરવાના મિજાજમાં ચિનુભાઈ. જ્યાં ચિનુભાઈ ત્યાં ગઝલની મહેફિલ. ચિનુભાઈ જલસાના જીવ. પોતાને 'જલસાવતારી' માનનારા ! છતે ઘરે બેઘર જેવા લાગે; પરંતુ પૂરેપૂરા કવિતાના ઘરના માણસ. મનહરની રીતે કહું તો કવિતાને ઓઢે, પહેરે ને એને પાથરીને એ પોઢે ! કવિતા જ એમનો પેશો ને નશો ! ઘરના વાતાવરણમાં, પિતાની વત્સલ છત્રછાયામાં ઊછરેલી કવિતાને ઘરમાં બહુ ગોઠવું નથી; એ તો ચિનુભાઈની સાથે વાટે ને ઘાટે ફરતી રહી છે; આ ઘર, પેલું ઘર કરતી જ રહી છે. ચિનુભાઈએ કવિતાને હોટલોમાં ને હોસ્ટેલોમાં, ગલીઓ ને ગાડીઓમાં ઘુમાવી છે, ચાની ચુસકીઓ સાથે નોંનવેજ જમાડવાના નુસખાઓ પણ એની સાથે અજમાવી જોયા છે. ચિનુભાઈને તો જ્યાં ચાહત ત્યાં ચેન અને જ્યાં રાહત ત્યાં રઢિયાળી રેણ !

ચિનુભાઈને જીવતરમાં અંટેવાળે આવ્યા કર્યાં છે એખણ ને એરું; પણ કવિતાના રસ્તે ક્યાંય એ અટક્યા નથી. કવિતાના સંબંધમાં એમનાં સાહસ-હિંમત કાબિલેદાદ લેખાય.

ચિનુભાઈમાં ગઝલ અને ગઝલમાં ચિનુભાઈ – એ રીતે જન-બત્રીસીએ ચડેલા એ શાયર. ‘ગરલ વિજાપુરી’થી ‘ઇશાદ’ સુધીની એમની ગઝલસફર. ચિનુભાઈનું દેહદાન થયું ૧૯ માર્ચ, ૨૦૧૭ના રોજ રાત્રે, પરંતુ એમનું હૃદયદાન તો જીવતેજીવત થયું કવિતાને – ગઝલને. ચિનુભાઈને મદોપાન કરાવનારી સાકીઓ અનેક, પણ માશૂકા-મલિકા ગઝલની તો વાત જ ન્યારી ! ચિનુભાઈની આત્મસંવેદનાનો નકશો એમની ગઝલમાંથી મળી શકે. ચિનુભાઈએ પણ એક વાર આ મતલબની વાત કહેલી. (ચિનુ મોદીનાં ઉત્તમ કાવ્યો, સંપા. વિનાયક રાવલ, પૃ. ૭)

ચિનુભાઈને જેમ ગઝલ સાથે તેમ અનેક ગઝલકારો સાથે ઘરોબો. એ ગઝલસર્જક તો ખરા જ, ગઝલગુરુની સર્જનાત્મક સેવા પણ એમણે ઘણી કરેલી. તેઓ સાચજૂઠના મામલા સમજતા. લોભ-લાલચ, સત્તા-સંપત્તિ, પદ-પ્રતિષ્ઠા, ભ્રાન્તિ-કાન્તિ વગેરેના જાતભાતના સંકંજાઓનો અનુભવમૂલક અંદાજ પણ ખરો, આમ છતાં ચિનુભાઈને દુનિયાદારીના આંટાફેરાના કપરા ને કડવા અનુભવો તો કરવાના થયા જ. ચિનુભાઈ વટવહેવાર સાચવતાં જીવનનો જુગાર ખેલી લેવાના પણ ઉસ્તાદ ! ખુમારીમાં રહેતાં ખુવારી વેઠી અને ખુવારી સહન કરતાં ખુમારીયે સાચવી. ભર્યા ભર્યા સ્નેહથી – પૂરી માયા-મહોબતથી એમનું મન ભરે ને એમનું મન ઠારે એવી માશૂકાની – એવી જીવનકવનની મલિકાની ખોજ એમને સતત રહી. એ ખોજના પરિણામે જ એમની ખુદવફાઈભરી કવિતાનો ખજાનો આપણને સાંપડી શક્યો.

બહારની દુનિયાને જે ચિનુભાઈની પિછાણ છે તેથી એક અલગ જ પિછાણ મને એમનામાંના બીજા ચિનુભાઈની છે. એ ચિનુભાઈ જલસાવતારના પોઝમાં ઝૂમતા ચિનુભાઈ નથી. એ ચિનુભાઈ એકલતાના – એકાન્તના ડંખ વેઠતાં વેઠતાં, પોતાની સચ્ચાઈથી પણ ડરી જઈને એનાથીયે દૂર ભાગવા કરતા ચિનુભાઈ છે. એ ‘સૈયર’ના ચિનુભાઈ છે. એ હોબાળા, ઊહાપોહ, ઉધમાત કે અજંપાના આદમી નથી. જીવતરની ગહરાઈનો અંદાજ પામી શકનારા, આંસુભરી અસલિયતનો ઊંડે ઊંડે અનુભવ કરી લેનારા કવિ હતા. કિસમ કિસમના મયપરસ્તોના જમાવડાથી છૂટવા મથતા એકાકી જીવ પણ હતા. વૃક્ષની ઘેરઘટા જોઈને રાચનારાઓને એનાં મૂળિયાંની – મથામણની ખબર ન પણ હોય. બને. દુનિયાદારીમાં આવુંબધું ન બને તો જ નવાઈ.

કવિતા, નાટક, નવલકથા, નવલિકા, વિવેચન-સંપાદન વગેરેના; એમની નાટ્યક્ષેત્રની કર્મશીલતાના; એમની પત્રકારત્વના ક્ષેત્રની સંચારલીલાના; એમની દોસ્તદારીના ને એમની ટીકા-ટિપ્પણી વગેરેના ઠીક ઠીક પરચા મને અવારનવાર થયા કરેલા. એમના સાહિત્યિક પ્રદાનની વાત તો અનેક દ્વારા અનેક રીતે થવાની જ છે. મારે તો દોસ્તદારીની ભૂમિકાએથી જ થોડી કરવી હતી. અમારા બે વચ્ચેની અંગતતાનો

એક તાર છેડીને એમની ચિરવિદાય કેવા પડછંદા મારી અંદર પાડે છે તેનો માત્ર સંકેત જ કરવો હતો.

મને લાગે છે ઈશ્વરને ક્યારેક કોઈ બુનિયાદી વાત કહેવી હોય છે ત્યારે તે સ્વાચ્છ કવિનું મુખ શોધે છે અને એના દ્વારા પછી પોતાની વાત વહેતી મૂકે છે. ‘ઈશ્વરને નામે વાણી’ ચિનુભાઈની કવિતામાં ક્યાં ક્યાં ઝબકી છે તેની આપણે તલાશ કરીશું તો આપણને આપણા દિલોજાન દોસ્તનું જરૂરથી પુનર્મિલન થશે જ થશે. સર્વમ્ શાન્તમ્ શાન્તમ્ ।

૨૫-૩-૨૦૧૭

૧૪

કારણ

કોઈ ઈચ્છાનું મને વળગણ ન હો,
એ જ ઈચ્છા છે, હવે એ પણ ન હો.
કોઈનામાં પણ મને શ્રદ્ધા નથી,
કોઈની શ્રદ્ધાનું હું કારણ ન હો.
ઝાંઝવાં હરણાં થઈ દોડી ગયાં,
ને હરણને દોડવાને રણ ન હો.
આંધળો વાયુ થઈ ભટક્યા કરું,
જો ફૂલોને એની અકળામણ ન હો.
આપમેળે બંધ દરવાજા થશે.
મોત માટે કોઈ પણ કારણ ન હો.

(ક્ષણોના મહેલમાં, ૧૯૭૨, પૃ. ૬)

ચિનુ મોદી

ચિનુ મોદીકૃત 'વિસોટો'

(યૌન આવેગોજન્ય કરુણિકા)

■ વિજય શાસ્ત્રી ■

ઈસવીસન ૧૯૭૧માં 'લીલા નાગ' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી નવલકથા ત્રીસ વર્ષ બાદ ઈસવીસન ૨૦૦૦માં બીજી આવૃત્તિ પામે છે ત્યારે તેનું નવું નામ 'વિસોટો' અપાય છે. નવલકથાનું થીમ ('થીમ'નો ગુજરાતી પર્યાય ?) લેખકે પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે તેમ Sex છે. આ જ પ્રસ્તાવનામાં તેમણે કરેલી નિમ્નલિખિત નોંધ તેમની આ અને અન્ય કૃતિઓને સમજવા જરૂરી છે. તેમણે નોંધ્યું છે કે –

‘– મારી ઘણીબધી કૃતિઓ – વાર્તા, નવલકથા, નાટકમાં Sex એ પ્રગટ કે પ્રચ્છન્નપણે સર્જકત્વનું નિમિત્ત બને છે. મારી નાવિકાઓ સમુ હોય કે મોહિની, શોભા હોય કે મમતા – જાતીય સંબંધ અંગે પોતાની જ વિભાવના ધરાવે છે અને કહેવાતી નૈતિકતા સાથે નાતો રાખનારાં નથી.’ [વિસોટો, બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૦૦, પૃ. ૬]

'વિસોટો'ની ૧૪૩ પૃષ્ઠ પર વિસ્તરેલી વાચનામાંથી પસાર થતાં જે પ્રતિભાવો જન્મે તે અપવાદ બાદ કરતાં બહુધા રસપ્રદ બની રહે તેવા છે.

પ્રથમ પ્રકરણના પ્રથમ પરિચ્છેદમાં જ પાત્રો અને પરિસ્થિતિનો પરિચય વાચકને મળી જાય છે. મા વગરની નાની બાળકી મણકીને સાચવવા તેના બાપ બેચરે તેની સાળી સમુને સાથે રાખી છે. મૃત્યુ પામેલી મોટી બહેનની નમાઈ દીકરીને સાચવવાનું તેમજ ઘરભંગ થયેલા બનેલી બેચરનું ઘર સંભાળવાનું સમુને માથે આવી પડ્યું છે. તેણે પોતે પસંદ કરેલી આ કામગીરી નથી એ વાચકે યાદ રાખવું જરૂરી છે કેમ કે અનિચ્છાએ સ્વીકારેલી હોવાથી, લાગ આવ્યે સમુ આ પરિસ્થિતિ ફગાવીને ભાગી છૂટે છે તે ઘટના તો જ Justify કરી શકાશે.

આ સમુ યુવાન છે અને યૌન આવેગોથી સભર છે તેના નિર્દેશો...

‘– મણકી સમુડીની છાતીએ વળગી અને પોતાના નાનકડા નાનકડા હાથોની આંગળીઓ, સમુડીની ગરદન પર ફેરવવા માંડી. સમુડીને કંઈનું કંઈ થઈ ગયું.’ (પૃ.

૭)

પણ ત્યાર પછી

‘બેચરે સમુડીની છાતીને લગભગ આંગળીઓથી અડી’ (પૃ. ૬)

ત્યારે બેચરનો સ્પર્શ સમુડીને ગમતો નથી. તેને

‘બેચરની આંગળીઓ ભઠ્ઠીમાં તપાવી ગરમાગરમ થયેલા લોખંડના સળિયા જેવી લાગી.’ (પૃ. ૭)

આમ બેચર પ્રત્યે સમુડીનું માનસિક વલણ તિરસ્કારનું છે. આમ કૃતિના પ્રારંભે જ થોડા આછાપાતળા લસરકાઓથી સમુ અને બેચરનાં પારસ્પરિક મનોવલણોનો નિર્દેશ લેખકે કરી આપ્યો છે જે વાચકમાં આગળ શું બનશે એવું કુતૂહલ જન્માવે છે. આ જ પ્રકરણના અંતે ભાભાતળાવે જવાની બેચર મનાઈ ફરમાવે છે તેનાથી વાચકની જિજ્ઞાસાને વળ ચડે છે અને બીજા પ્રકરણમાં તે (વાચક) આગળ વધે છે.

ભાભાતળાવે જવાવાળી વાત કથાવિકાસ માટે અનિવાર્ય બને તેવી છે. લઘુસંકલનાનો તે મુખ્ય મણકો છે. આ ઘટનાને જો હડાવી લઈએ તો શેષ કથાપ્રપંચ નામશેષ થઈ રહે. ગામનો માથાભારે ટપોરી રાયકો બપોરવેળાએ ત્યાં વિશ્રામ કરતો હોય ત્યારે તેને ખલેલ પહોંચડનારની તે હત્યા કરી શકે છે. ‘આવા’ રાયકો સાથેનો અવૈધ જાતીય સંબંધ કઈ રીતે શક્ય બને છે તેની વિગતો ઉદ્દીપનવિભાવ બની રહે છે. રાયકો અને સમુડી પરસ્પર પ્રેમવિવશ (કે કામવિવશ ?) થઈ જાય છે ને ‘મોડી રાતે’ મળવાનો વદાડ કરે છે. પડોશમાં રહેતી કમુડીનાં ઢોર બાંધવા રાયકો આવશે એ આશાએ સમુડી તેની પ્રતીક્ષામાં છે ત્યારનું એક વાક્ય લેખકની સર્જકતાએ રસપ્રદ બનાવ્યું છે.

‘- રાયકાને જોઈ લેવા સમુડી... દાળ વીણવા ઘરની બહાર જઈ બેઠી. દાળમાંથી કાંકરી વીણવાને બદલે એની આંખ તો વીણતી હતી....’ (પૃ. ૧૭) સ્વભાવોક્તિ અલંકારનું સુભગ દૃષ્ટાન્ત અહીં મળે છે.

ત્રીજું પ્રકરણ સમુડીની રાયકા પ્રત્યેની કામાવેગપૂર્ણ લાગણીને ઘૂંટે છે. તળાવમાં નહાવા પડેલી સમુના ટેહસોઈદર્યનું વર્ણન રાયકાના મનમાં ઉદ્ભવેલી તત્સમ (= સમુના મનમાં જન્મી છે તેવી જ) લાગણીઓને Justify કરતું હોવાથી સાભિપ્રાય ગણી શકાય. નવલકથાકાર તરીકે ચિનુ મોદીની નિરૂપણશક્તિનું સુભગ ઉદાહરણ નિમ્નલિખિત વાક્યોમાં જોઈ શકાય -

‘ - કમુડીનાં ઢોર બાંધવા રાયકો આવશે એ વેળા રાયકાને જોઈ લેવા સમુડી ઉતાવળી-ઉતાવળી સૂકી સાંકીઓને તોડી ચૂલામાં નાખી કે પેટાવી બેઠી ને ઉપર ખીચડીનું તપેલું ચડાવ્યું. પાણી નાખ્યું ને દાળ વીણવા ઘરની બહાર જઈ બેઠી. દાળમાંથી કાંકરી વીણવાને બદલે એની આંખ તો વીણતી ’તી... (પૃ. ૧૭)

‘વીણતી હતી’ પછી ‘રાયકાને’ શબ્દ લેખકે અધ્યાહાર રાખ્યો છે. સર્વજ્ઞના કથનકેન્દ્ર વત્તા પાત્રચેષ્ટા બે મળીને સમુદી વિહ્વળતા ઉપસાવે છે તેની નોંધ સુજ્ઞ વાચકે લેવી રહી. આવું જ અધ્યાહત વિધાન પાંચમા પ્રકરણના અંતે પણ પુનરાવર્તન પામે છે તે પણ સુજ્ઞ વાચકના ધ્યાન બહાર નહિ રહે.

પાંચમા પ્રકરણમાં શૂન્યમનસ્કા, અન્યમનસ્કા કહો કે રાયકામનસ્કા એવી સમુદીના વિપ્રયોગશૃંગારનું નિરૂપણ સંનિધિકરણની પ્રયુક્તિથી ધારદાર બન્યું છે. એક તરફ કમુ, બેચરદા, પડોશી એવા કમુડીના બાપા ઈધરતિધરનાં ગાખાં મારતા રહે છે. જ્યારે બીજી તરફ સમુદીનું મન રાયકાનાં સ્મરણોમાં પરોવાયેલું છે. આ બે ચિત્રોને જોડાજોડ મૂકી આપતી લેખકની આલેખનપ્રયુક્તિ નોંધને પાત્ર છે.

સમુદીનું પાત્ર લાગણીઓની સંકુલતા ધરાવે છે. તેનામાં પ્રેમ, કામ અને અપત્યપ્રેમની સંવેદનાઓ રાસાયણિક ઐક્ય ધરાવે છે. બાળક માટેની એની લાગણીનો સંકેત તેના નીચેનાં વાક્યોમાં જડશે -

‘અલી મણકી, તારે મા લાવવી છે મા ? હેં ? મારી ચંચીબુનથીય ફક્કડ હેં ? અલી પછી માસીને સંભારીશ તો ખરી કે નહીં ? નહીં સંભારે ? રાંડ, ખરી દુત્તી છે. ઓહોહો બઈને પાછાં ખોટાં લાગી ગયાં તે રડવા બેઠાં ? અલી તારો ઘોઘરો તો તારા બાપથીય મોટો છે ને ? પણ બાપ જેવી સાવ ના થઈશ હોં કે.’ (પૃ. ૨૪)

પાંચમા પ્રકરણમાં કમુડી બેચરદાના ઉચ્ચ ચરિત્રનાં વખાણ કરે છે કે ‘કોઈ દિ આંખે ઊંચી કરી ભાળે નંઈ કે કુણ જાય સે’ (પૃ. ૨૫) આ જ બેચરદા આ જ કમુડી સાથે અંધારામાં આડો સંબંધ ધરાવે છે એ જોતાં આખી વાત વેધક વક્રોક્તિનું દષ્ટાન્ત બની રહે છે. પ્રકરણ છઠ્ઠામાં બેચરદા-કમુડીના સંબંધનું આલેખન થયું છે. ગમ્મત એ થાય છે કે અત્યાર સુધી સમુદી-રાયકાના સંબંધમાં બેચરદા આડખીલીરૂપ હતા તો હવે કમુડી-બેચરદાના સંબંધમાં સમુદી (બેચરદાને) આડખીલીરૂપ જણાય છે.

સ્ત્રીપુરુષસંબંધના કથાનકમાં અણધાર્યો વળાંક આવે છે ટંડા શેઠ-પગિયાણી-હાથિયો અને પોપટિયાનાં ધીંગાણાંની ઘટનાથી. હાથિયાની ભાલાથી હત્યા કરતી પગિયાણીની હત્યા કરવા જતા રાયકાને પગીની ગોળી વીંધી નાખે છે. ઘટનાચક્રમાં નવો વળાંક આ ઘટનાથી સરજાય છે. રાયકા થકી સગર્ભાં બનેલી સમુદી એક વાર આનો ઘટસ્ફોટ બેચરદા આગળ કરી નાખે છે અને અપરાધભાવથી પીડાતી સમુ બેચરદાના જાતીય આક્રમણને વશ થઈ જાય છે. - થતી રહે છે ત્યારે પણ ‘રાયકાની યાદમાત્રથી એની આંખો લાજથી નીચે નમી જતી હતી.’ (પૃ. ૪૪) જેવું વાક્ય વધુ એક વાર સમુદીની માનસિકતાની સંકુલતાને વળ ચડાવે છે. ત્યાં કૃતિનો પ્રથમ ખંડ સમાપન પામે છે.

‘એરુ આભડચો’ નામના કૃતિના બીજા ખંડમાં દલસુખાના પાત્રનો પ્રવેશ થાય છે. આ દલસુખા પર ‘બેચરાજી માડીનો રથ ફરી વળ્યો છે, માલ નુકસાની છે’ જેવી ઓળખથી તે નપુંસક છે તે સૂચવાયું છે. આ જાણીને બેચરદા મનમાં આનંદ પામે છે અને રાયકાથી સગર્ભા બનેલી સમુડીને માટે દલસુખાનું માગું કરે છે જેથી સમુડીની અને પોતાની બદનામી થતી અટકે. દલસુખો પણ ‘આવી’ સમુડીને સ્વીકારવા તૈયાર થઈ જાય છે કેમ કે સમુડીના પેટે જનમનારા બાળકનો બાપ પોતે ગણાશે અને ‘પોતેય પુરુષમાં ખપશે.’ (પૃ. ૪૮). ઝટપટ લગ્ન લેવાય છે અને સમુડી નવવધૂ (?) બની ધોળકે જાય છે ત્યારે -

- ગાડું ભાભાતળાવે થઈને નીકળ્યું ને સમુડીની આંખમાં આંસુઓ ઊભરાઈ ગયાં. સમુડીને ચામડી ઉતરડાતી હોય એમ લાગ્યું... એ બબડી, ‘રાયકા, હું આખે આખી નથી જાતી. મારું રાઈ દાણા જેવડું મન તો ફૂઈને કાંઠે મેલતી જઈ છું, ભૂંડા’ સમુડીની આ સ્વગતોક્તિમાં તેની રાયકા માટેની પ્રીતિ પૂરા પરિમાણે પ્રગટે છે. (પૃ. ૪૯)

પોતાની ખામી પકડાઈ ન જાય તે માટે સમુડીની સગર્ભાવસ્થા આડશ બને છે. અહીં સમુડી અવૈધ સંબંધથી સગર્ભા થઈ છે એની દલસુખાને ખબર છે પણ દલસુખો નપુંસક છે એની હજી સમુડીને ખબર નથી તેથી સમુને દલસુખો ‘દેવ જેવો માણસ’ (પૃ. ૬૦) લાગે છે. શારીરિક સમાગમના પ્રસંગો એકથી વધુ વાર આવે છે પણ કોઈક ને કોઈક કારણે તેમાંથી દલસુખો ઊગરી જાય છે અને મનોમન બબડે છે કે ‘માડી, આજ તો તે મારી લાજ રાખી, પણ તુંય કેટલા’દિ મારી લાજ રાખીશ ? આ વરહ તો પવનની પાંખે હાલ્યું જશે ને પ...છી તો ભેદ ખોલ્યા વગર હાલવાનું નથી ને તંઈ આ નદીને કેમ નાથીશ ?’ (પૃ. ૬૧-૬૨). આઠમા પ્રકરણના અંતભાગે દિવાળીકાકી જે મેરઈ અને તેની ખેપાની વહુની વાત કહે છે તે સમાન્તરે સમુને પણ લાગુ પડતી હોઈ નિદર્શના અલંકારનું બળવાન ઉદાહરણ બની રહે છે. અવૈધ સંબંધો ઝેરી હોય છે તેનું સૂચન બીજા ખંડને અપાયેલા ‘એરુ આભડચો’ ઉપશીર્ષકથી સાંપડે છે. તે જ રીતે નવમા પ્રકરણને અંતે સિલાઈ મશીન પર કાણામાં દોરો પરીવાતો નથી એ ચિત્ર પણ દલસુખાને નપુંસકતાનું ઘોતક બને છે. પ્રકરણ બારમાં ફરી બેચરદાનો પ્રવેશ થાય છે. યેનકેનપ્રકારેણ દલસુખાને દુકાને રવાના કરી તે સમુડી પર બળાત્કારનો પ્રયાસ કરે છે. સમુડી તેનો પ્રતિકાર કરે છે ત્યારે ગુરસે અને હતાશ બનેલા બેચરદા ‘તારા ધણી પર બેચરાજી માના રથનું પૈડું નાનપણથી જ ફરી ગયેલું છે, સમજી ?’ (પૃ. ૮૩) આમ પહેલી વાર સમુને પોતાના ધણીની એબની ખબર પડે છે અને ‘આ વાત સાંભળતાં જ સમુડી ઢીલીઢફ થઈ ગઈ.’ (પૃ. ૮૩)

૧૩મા પ્રકરણના આરંભે નિર્ભાન્ત બનેલી સમુદીની મનોવ્યથા નિમ્નલિખિત વાક્યોમાં સબળપણે આલેખાઈ છે -

‘- કોઈ એવું નથી આ જગતમાં કે જે એમ જ ભલાઈ કરવા નીકળે. કોઈ વધુ પડતી ભલાઈ બતાવે એટલે જ જાણવું કે કંઈક ભેદ છે, છે, ને છે જ. નહીંતર આ દલસુખ આટલી ભલાઈ બતાવે જ શા સારુ ?’ (પૃ. ૯૫)

‘દેવ જેવો’ લાગતો દલસુખો બેચરદાના ઘટસ્ફોટ પછી સમુદીને લુચ્ચો લાગે છે. પાત્રપરિમાણમાં આવતું આવું પરિવર્તન જેટલું સ્વાભાવિક એટલું જ રસપ્રદ પણ બને છે. હવે સમુદીનું દલસુખા પ્રત્યેનું વર્તન કેવું હશે/રહેશે એનું કુતૂહલ વાચકમાં જન્મે છે અને તેની (વાચકની) અપેક્ષા ચૌદમા પ્રકરણના પ્રારંભે આવતા પ્રસંગમાં પૂર્ણ થાય છે. લેખક નોંધે છે તેમ ‘કોઈ એક કાયર અને છતાંય છેતરી જનાર માણસ તરફ જોવાય એવી નજરથી સમુ આજે દલસુખાને જોતી થઈ ગઈ હતી. (પૃ. ૯૮) બીજી તરફ દલસુખો સમુદીને દાંપત્યના બંધનમાંથી મુક્ત કરવા વિચારે છે. જે તેની નિમ્નલિખિત સ્વગતોક્તિમાં જોઈ શકાય છે.

‘ - ફટ ભૂંડાં, તું તારો જ સવારથ જોવાનો ? પેલીનો કંઈ વિચારેય નહીં કરવાનો ? આ સમુદી તો બેય કોરે વહેતી નદી છે. આ નદીને નાથવા તો કોઈ ભડપુરુષ જોઈએ. તારું એ કામ નહીં. તારા પાણી વગરના રણમાં એ તો સુકાઈ જાશે. ના, ના, મારે એને છૂટી કરવી જ પડશે. મારાથી છૂટે પછી ભલે મારું જે કંઈ થાય. સમુદી, તું સુખી થાય એથી ઝાઝું સુખ બીજું કયું હોય મારે માટે, હું ?’ (પૃ. ૧૦૭)

દલસુખાની આ મનોવ્યથાથી ભાવકને તેને માટે સમભાવ અને સહાનુભૂતિ જન્મે છે સમુદી ભલે તેને ખલનાયક માનતી હોય, છતાં. બીજી તરફ સમુના વિચારોમાં નિર્ણાયક પરિવર્તન આવે છે. જે વિસ્તારભય વહોરીને પણ નોંધવા જરૂરી છે.

‘ - હું છૂટી થઉં એટલે બેચરદા તો મૂછ પર હાથ દેવાનો ને ? અને હું અહીંથી છૂટી થઈ જઈયે કોની કને ? કોણ મને સંઘરશે ? અને સંઘરનારે, મારો ધણી તો આવશે ને ? અને આ ભવમાં ગમતો તો એક, પણ ના ગમતા બે ધણી તો થઈ ગયા છે અને હવે આ જનમારામાં કેટલા ધણી કરવાના છે મારે ? મારા પોપટિયાને તો કોઈ ના પોકે, પણ રાખ્ખહના પેટના બેચરદા કરતાં આ અલ્લાની ગાવડી દલસુખો ખોટોય શું છે ? અને શરીરની ભૂખ તો મને કે કમને બઉ ભાંગી છે. મારે કંઈ નથી જવું. હું આ દલસુખાને સાચવીને બેસીશ તોય મારી જિંદગી આખી નીકળી જશે અને બીજું કંઈ નહીં પણ પોપટિયાની નિશાનીને આ સાચવશે તો ખરો જ. મારે કંઈ નથી જવું. અને બેચરદાનેય બતાવી દઉં કે તે તો ભલે મને વેભઈ વળગાડ્યો પણ આખી જિંદગી એને સાચવું છું કે નહીં એ જોજે.’ (પૃ. ૧૦૮-૧૦૯)

છેવટે સમુદીને પેટે બાળક અવતરે છે પણ જન્મતાંવેંત મરણ પામે છે ત્યારે બધાં ‘ફરી બાળક આવશે, બીજું’ એ મતલબનો દિવાસો આપે છે. પણ ફરી બાળક થવાની કોઈ શક્યતા નથી એ આ દંપતી જ જાણે છે તે પરિસ્થિતિની વકતા – Irony of situation – નાટ્યાત્મક અને તેથી આસ્વાદક્ષમ બને છે. આ મહત્ત્વની ઘટના સાથે બીજો પેટાખંડ સમાપન પામે છે.

‘નાગના લિસોટા’ નામક ત્રીજા પેટા ખંડમાં નાનજી અને સમુદીના સંબંધની વાત સંદિગ્ધ રીતે થઈ છે. દલસુખાથી અતૃપ્ત એવી સમુદી પોતાની દેહભૂખ ભાંગવા નાનજીનો આશ્રય લ્યે છે એવું આલેખન સૂચિત રીતે થયું છે, પ્રગટપણે થયું નથી. નાનજીએ સમુદીનું મોં સુધ્ધાં સરખું દીઠું નથી છતાં તેની કલ્પનામાં રાચે છે. નાનજી-રઈલીના સંસારની સમાન્તરે નાનજી-સમુદીનો મનોસંસાર આલેખાયો છે. આ ત્રીજો પેટા ખંડ વધારાનો ચોંટાડેલો લાગે છે. જેમાં પ્રતીતિકરતાની ઊનતા (ઓછપ) વરતાય છે.

‘લિસોટો’ આમ એક સંકુલ ભાવતરાહો ધરાવતી કૃતિ બને છે. પરિસ્થિતિ અને પાત્રનો સંનિકર્ષ સશક્ત રીતે આલેખાયો છે. જાતીયતા તેના કેન્દ્રમાં છે અને એ કેન્દ્રમાંથી સરજાતા વિવર્તો પરિઘ સુધી પહોંચે છે. તળગુજરાતની બોલી, કલ્પનોનો યથોચિત વિનિયોગ, સામાજિકતાને કારણે વિકસતી પરિસ્થિતિ અને આકાર લેતી ઘટનાઓ નવલકથાને ચુસ્તી આપે છે. જાતીય આવેગોનું પ્રગલ્ભતાપૂર્વકનું નિરૂપણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં Rare – વિરલ છે એ જૂજ કૃતિઓમાં ‘લિસોટો’નું સ્થાન નોંધપાત્ર છે.*

* [આ લેખ માટે ‘લિસોટો’ની જુલાઈ, ૨૦૦૦ની આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે : પ્રકાશક : રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ.]

□

‘ભીલોનું ભારથ’ : મિખાઈલ બખ્તિનના ચિંતનના સંદર્ભમાં અભ્યાસ

■ દીપક રાવલ ■

મિખાઈલ બખ્તિનના ચિંતનના સંદર્ભમાં ‘ભીલોનું ભારથ’ કૃતિને જોવા-તપાસવવાનો ઉપક્રમ છે. પ્રથમ બખ્તિન અને તેના પ્રદાનનો સંક્ષેપમાં પરિચય, કાર્નિવલ અને તેનો ઐતિહાસિક સંદર્ભ, એક જ કથા ભદ્ર વર્ગના વ્યાસના ‘મહાભારત’ અને નીચલા વર્ગના ગણાતા ‘ભીલોનું ભારથ’માં આવે છે ત્યારે તેમાં કેવા પ્રકારનાં

પરિવર્તનો આવે છે તે જોઈશું.

મિખાઇલ બખ્તિન રશિયન વિવેચક છે. દક્ષિણ મોસ્કોમાં આવેલા મધ્યમ કદના શહેર ઓરલમાં ૧૬ નવેમ્બર, ૧૮૯૫ના રોજ તેમનો જન્મ થયો હતો. પિતા બેંકમાં અધિકારી હતા. બખ્તિનનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ઘરમાં જ થયું. તેમની સંભાળ રાખનારી સ્ત્રી જર્મન હતી એટલે બાળપણથી જ માતૃભાષા રશિયન ઉપરાંત જર્મન ભાષાનો પરિચય થયો. પિતાની વારંવાર બદલી થતી હતી તે કારણે તેમને અનેક સ્થળોએ રહેવાનું થયું અને વિવિધ ભાષાઓ અને સંસ્કૃતિઓના પરિચયમાં આવવાનું થયું જેનો ઊંડો પ્રભાવ તેમના ચિંતન પર પડ્યો. ૧૯૧૮માં તેમણે અભ્યાસ પૂરો કર્યો પછી પશ્ચિમ રશિયાના ‘નેવેલ’ શહેરમાં બે વર્ષ શિક્ષક તરીકે સેવાઓ આપી. અહીં એક ગ્રૂપ ઊભું કર્યું જેમાં વિદ્વાન મિત્રો સાથે ધર્મ, સાહિત્ય અને રાજકીય પ્રશ્નોની ચર્ચા થતી. આ ગ્રૂપમાં જર્મન ફિલોસોફીની વિશેષ ચર્ચા થતી. બખ્તિન પોતાને સાહિત્યના વિદ્વાન કરતાં ફિલોસોફર વધુ માનતા હતા. ફિલોસોફર તરીકે તેમણે ઘણું કામ કર્યું પણ તે પ્રગટ ન થયું. ૧૯૧૯માં એમાંનો એક ભાગ ‘Art and Responsibility’ નામે પ્રગટ થયો. એ એમનું પ્રકાશિત થયેલું પ્રથમ કામ. ૧૯૨૦માં એ ‘વિટેબ્સ્ક’ ગયા. ત્યાં એલેના એલેકઝાન્ડ્રા ઓકલોવીના સાથે પરણ્યા. ૧૯૨૩માં તેમને હાડકાનો રોગ osteomyelitis છે એવું નિદાન થયું. આ રોગ આજીવન તેમને પીડતો રહ્યો.

બખ્તિને લગભગ નવ પુસ્તકો લખ્યાં હતાં જેમાં ફોઈડ, માર્ક્સ અને ભાષાના તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ હતો પરંતુ તેમાંથી માત્ર એક પુસ્તક ‘Problems of Dostoyevsky’s Poetics’નું પ્રકાશન થયું હતું. બખ્તિનને રશિયન ઓર્થોડોક્સ ચર્ચની ભૂગર્ભ ચળવળમાં લીધો હોવાના દોષી ગણીને સાઈબીરિયામાં હાંકી કાઢ્યા હતા. પછી તેમની નબળી તબિયતને કારણે તેમને છ વર્ષ કઝાકિસ્તાન મોકલી દેવાયા હતા. એમના જીવનમાં ઘણા ચડાવ-ઉતાર આવ્યા. ૧૯૭૫માં મોસ્કોમાં તેમનું મૃત્યુ થયું.

બખ્તિનના મુખ્ય ત્રણ ગ્રંથ :

(૧) ‘Problems of Dostoyevsky’s poetics’ (૧૯૨૯)

(૨) ‘Rabelais and his world’ (૧૯૬૫)

(૩) ‘The Dialogic Imagination’ (૧૯૭૫)

બખ્તિનના ચિંતનને રજૂ કરતી પાયાની ચાર સંજ્ઞાઓ :

(૧) Dialogic / Dialogism : (ભાષામાં વ્યક્ત થતા વિભિન્ન સાંસ્કૃતિક અવાજો)

(૨) Heteroglossia : (ભાષામાં સંભળાતા વિભિન્ન સાંસ્કૃતિક અવાજો)

(3) Polyphony : (બહુધ્વનિત, એક કરતાં વધુ અવાજોની અભિવ્યક્તિ. આ સંગીતની પરિભાષાનો શબ્દ છે)

(૪) Carnivalization : (લોકરંજકતા)

બખ્તિનની પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ ખાસ કરીને નવલકથા અને લોકસાહિત્યના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

Carnivalization એટલે લોકરંજકતા. શબ્દકોશોમાં આપેલા અર્થ પ્રમાણે ઉત્સવની મજા, ખાણીપીણી, આનંદપ્રમોદ. અને Carnivalized literature એટલે લોકરંજક સાહિત્ય. રોમન કેથોલિક દેશોમાં ઉપવાસ પહેલાં જે ઉત્સવ ઊજવાય તેને કાર્નિવલ કહે છે. ઉપવાસ દરમિયાન ખાઈ ન શકતા પદાર્થોની ખરીદી અને ખાણીપીણીનો આ ઉત્સવ. કાર્નિવલના કલ્પનો જાહેરમાં થતા ખેલ-તમાશા સાથે સમય ધરાવે છે. મધ્યકાળના એ ખેલ-તમાશા લોકસંસ્કૃતિનો આધાર છે.

Carnavalesque સંજ્ઞા મિખાઈલ બખ્તિનના વિવેચનના અંગ્રેજી ભાષાંતર માટે વપરાય છે જેનો સંદર્ભ ધર્મસ્વપ્રધાન રીતિ, હાસ્ય અને અવ્યવસ્થાની ધારણામાંથી મુક્ત કરવાનો છે. કાર્નિવલને Feast of Food પણ કહે છે. મધ્યકાળના ઉત્સવોમાં તેનાં મૂળ છે. Carnavalesqueની શબ્દકોશમાં આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે : Carnavalesque : marked by an often mocking or satirical challenge to authority and the traditional social hierarchy.

આ Carnavalesque શબ્દનો પ્રયોગ સૌ પ્રથમ ૧૯૭૧માં થયો હતો.

Carnival વિશે બખ્તિનના મુખ્ય ચાર વર્ગીકરણ છે :

— લોકો વચ્ચે મુક્ત આદાન-પ્રદાન. ઉત્સવોમાં ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારના લોકો એકઠા થાય છે અને તેમને મુક્ત આદાન-પ્રદાન માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે અને તેઓ મુક્ત રીતે પોતાની લાગણીઓની અભિવ્યક્તિ કરે છે.

— સામાન્ય સંજોગોમાં અસ્વીકાર્ય ગણાય તેવું વર્તન કાર્નિવલમાં આવકાર્ય ગણાય છે અને કાર્નિવલમાં ભાગ લેતી દરેક વ્યક્તિ કશી સામાજિક પ્રતિષ્ઠાના ભય વિના સ્વાભાવિક વર્તન કરે છે.

— આ ઉત્સવમાં સ્વર્ગ-નર્ક, યુવા-વૃદ્ધ જેવા ભેદ રહેતા નથી. જે સામાન્ય વ્યવહારથી અલગ હોય તે સઘળું અહીં આવકાર્ય હોય છે.

— કાર્નિવલમાં અપવિત્ર કરનારા પ્રસંગોને અનુમતિ આપવામાં આવે છે અને એની કોઈ સજા થતી નથી. આ ઉત્સવના વાતાવરણમાં વિધિવિધાનની કામુક પ્રસ્તુતિઓમાં જીવનના અનુભવોની નાટ્યાત્મક રજૂઆત થાય છે.

બખ્તિન કહે છે કે 'Carnival is a moment where every thing

(except arguably violence) is permitted. અહીં રજૂઆત કરનાર અને પ્રેક્ષકો વચ્ચે કોઈ આવરણ રહેતું નથી. અહીં જીવન રમતની જેમ આકાર લે છે. આ ઉત્સવો એવી એક પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે જેમાં વૈવિધ્યપૂર્ણ અવાજો સાંભળી શકાય છે અને સંવાદ રચાય છે. અસ્તિત્વ વિશે નવી દષ્ટિ અને નવા કમની શક્યતા ઊભી થાય છે. આ ઉત્સવોમાં બધા જ પ્રકારની ઊંચ-નીચની માન્યતાઓ ઓગળી જાય છે. બધા સમાન ભૂમિકાએ આવી જાય છે. માનવીય સંબંધોમાં નવચેતન અનુભવાય છે. અહીં વ્યક્તિ એ કોઈ શરીર નહિ પરંતુ વિકસતું, નવીનતા પામતું અમાપ અસ્તિત્વ છે એવું અનુભવાય છે. જીવન વ્યક્તિ તરીકે નહિ પરંતુ સામૂહિક પૈતૃક શરીર તરીકે વ્યક્ત થાય છે. વ્યક્તિઓ મહોરા દ્વારા પોતાની જાતને અતિક્રમી જાય છે. વ્યક્તિનો કૃત્રિમતામાંથી સહજતામાં પ્રવેશ થાય છે. જીવનને ઉત્સવની જેમ જીવવાનું છે તે સમજાય છે.

કાર્નિવલ જે વર્ચસ્વપ્રધાન સંસ્કૃતિ છે તેનું વિઘટન નહિ પરંતુ તેનાથી અલગ પડવાનો એક વૈકલ્પિક માર્ગ છે. વારસાગત રીતે સર્જાયેલી વાડોને એ દૂર કરે છે. વ્યક્તિઓ એક સામૂહિક શરીરમાં રૂપાંતરિત થાય છે. બપ્તિન કહે છે કે “Carnival is an expression of ‘second life’ of the people.” દબાયેલી-કચડાયેલી ઊર્જા કાર્નિવલમાં સર્જનાત્મકતા તરફ વળે છે. રીત-રિવાજો, જરૂરિયાતો અને વર્તમાન સ્થિતિ ક્ષણિક છે અને ઐતિહાસિક રીતે બદલાય એવી અને સાપેક્ષ છે એ અનુભૂતિને દઢ કરે છે. કાર્નિવલમાં બધું બદલાતું રહે છે. કાર્નિવલ બીજાને પોતાનામાં સમાવી લે છે, સમગ્રતા અને સત્તા વચ્ચે સેતુ રચે છે. કાર્નિવલમાં રોજિંદા જીવનના સામાજિક વર્ગીકરણ, તેની ગંભીરતા, ધર્મપરાયણતા, સભ્યતા, તૈયાર સત્યોની અવગણના કરવામાં આવે છે. અહીં મૂર્ખ ડાહ્યા બને છે, ભિખારી રાજા બને છે. હકીકત અને કલ્પના, સ્વર્ગ અને નર્ક જેવી વિરોધી બાબતો એકમેકમાં ભળી જાય છે. બપ્તિન કાર્નિવલને સ્વાસ્થ્ય લાભ તરીકે જુએ છે. ‘Rabelais and his world’માં બપ્તિને Folk Humor વિશે ચર્ચા કરી છે અને કાર્નિવલ સિદ્ધાંત દ્વારા રેબેલાની અને દોસ્તોયેવ્સ્કીની નવલકથાઓને તપાસી છે. કાર્નિવલની વાત કરતા બપ્તિન ELITE અને POPULAR CULTUREની ચર્ચા કરે છે. બપ્તિન કાર્નિવલનો ઉદ્ભવ લોકહાસ્યમાં જુએ છે. આ લોકહાસ્ય એ સામૂહિક ઘટના છે, શાસકો, ધર્મધુરંધરો, કાયદાઓ, નીતિઓ સામેનો અવાજ છે. કાર્નિવલમાં થોડા સમય માટે કાયદો અને વ્યવસ્થાના નિષેધો વિસરાઈ જાય છે કે તૂટી જાય છે. રેબેલાની અને દોસ્તોયેવ્સ્કીની નવલકથાઓમાં પણ અસાધારણ મન:સ્થિતિના આલેખનો ચીલાચાલુ માળખાને તોડી પડે છે. દોસ્તોયેવ્સ્કી અંધારી આલમની ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિઓના આલેખન દ્વારા વ્યક્તિની

સંવેદના અને મનઃસ્થિતિ પર પડતી ઔદ્યોગિકતા અને મૂડીવાદના અનિષ્ટની અસરને દર્શાવે છે.

રેબેલાની કૃતિમાં રજૂ થતો વિરૂપ વાસ્તવવાદ આધિકારિક અને પ્રસ્થાપિત ઉચ્ચવાચતાને ઊલટસૂલટ કરી નાખે છે. બખ્તિન રેબેલાસમાં લોકસંસ્કૃતિના લોકહાસ્ય અને વૈધિક મધ્યકાલીન વિચારધારા વચ્ચેનું સંતુલન જુએ છે. રેબેલાની કૃતિનો નાયક ગાર્ગેન્દુ પારીના નોત્રેદેમ દેવળના ઘંટને ઊંચે સ્થાનેથી નીચે ઉતારી ઘોડીના ગળે બાંધવા પોતાના રહેઠાણે લઈ જાય છે. બખ્તિન ભાષાને close system તરીકે જોતા નથી. સત્તાને કેન્દ્રિત કરવા માટે એકીકૃત ભાષાના સર્જનને સહઅપરાધીતા તરીકે જુએ છે. મોટા ભાગે શિષ્ટમાન્ય ભાષા ઉચ્ચવર્ગ પાસેથી લેવામાં આવે છે. ચોક્કસ પ્રતિનિધિ ભાષા રોજબરોજના વૈવિધ્યપૂર્ણ ભાષાસ્વરૂપને રૂંધે છે. રોજિંદી બોલી પર આધિકારિક ભાષા દ્વારા કાબૂ મેળવી લેવામાં આવે છે એટલે સંવાદનો મુક્ત વિકાસ અવરોધાય છે. ભાષા વૈવિધ્યપૂર્ણ અવાજોથી વંચિત થાય છે. ભાષાના આ બંધિયારપણાને રાષ્ટ્રીયતા સાથે જોડવામાં આવે છે. બખ્તિન માને છે કે Folk અને Festive ભાષા આ પ્રકારની official languageને પડકારે છે. ભાષાનો ઇતિહાસ આ બે પ્રવૃત્તિના સતત સંઘર્ષનો ઇતિહાસ છે જે અનુક્રમે સ્થિરતા અને પરિવર્તન માટેનાં પરિબળો છે.

બખ્તિન માને છે કે પોપ્યુલર કલ્ચર રેનેસાના લેખકો માટે મહત્ત્વનો પ્રેરણાસ્ત્રોત બની રહ્યું. જાગીરદારીની પ્રથાના પતનની એને કારણે શક્યતા ઊભી થઈ. બખ્તિન કહે છે કે Carnival principal is indestructible. It continues to reappear as the inspiration for areas of life and culture. Peculiar folk-humor always exist and never merged with the official culture or the ruling class.

લોકસંસ્કૃતિ અને ભદ્રસંસ્કૃતિના ભેદ વિશે ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકસાહેબનું નિરીક્ષણ છે કે 'સંસ્કૃતિના ભદ્ર અને લોક કે નાગરિક અને ગ્રામીણ એવા વર્ગો અને ભેદોથી આપણે પરિચિત છીએ. હકીકતે સંસ્કૃતિને કોઈ પ્રકાર નથી પણ સ્ટાર છે અને આ સ્ટાર બધા જ વ્યક્તિમાનસ અને તેના સમૂહમાં હોય છે. સંપ્રજ્ઞાત, અર્ધસંપ્રજ્ઞાત અને પરસંપ્રજ્ઞાત એવા માનસના જે સ્ટાર છે તેમાં જ આ sub culture કે race culture, folk cultureના રૂપમાં હોય છે.' ('લોકસાહિત્ય : નૂતન દિશાઓ' - પૃ. ૯-૧૦)

ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકના મતે 'વિદ્યાનો આશ્રય, ધર્મનો - એના લિખિત શાસ્ત્રનો પ્રભાવ, સત્તા અને સંપત્તિનો સીધો હસ્તક્ષેપ, ઔપચારિકતા, રસરુચિમાં તથા વાણીવર્તનમાં શિષ્ટતાનો આગ્રહ, સભ્યતા પરનો ઝોક, ભાષાનું પ્રવર્તન, કલાનો

સૌન્દર્યાત્મક ઝોક, વ્યક્તિ તરીકેની સ્વતંત્રતાનું પ્રાધાન્ય વગેરે શહેરી અભિજાત કે ભદ્ર સંસ્કૃતિનું લક્ષણ છે.’ અને ‘સહજ એવું વાસ્તવ સાથેનું જોડાણ, નિષ્ઠા, પાળી શકાય એવા જ ધર્મ અને પરંપરાઓનો સ્વીકાર, શિથિલતા કે સ્ખલન સામે પણ પરિસ્થિતિ અને વ્યક્તિગત લાચારીને દષ્ટિમાં લેતી સહાનુભૂતિ, સરળ અને પ્રગટ એવું લોકધર્મનું પ્રવર્તન, સત્તા અને સંપત્તિના સર્વક્ષેત્રી સીધા હસ્તક્ષેપમાંથી મળતી કેટલીક આંશિક મુક્તિ, ઉપચારનો અભાવ, બહારથી બધું રૂડું દેખાય એવા વ્યામોહ વગરની પ્રાકૃતિક વાસ્તવિકતા, મુક્ત એવાં સાહજિક રસરુચિ, ભાષા નહિ પણ બોલીનું જ મહત્ત્વ, શાસ્ત્ર કે વિદ્યાને બદલે લોકવિદ્યાનો જ મુખ્ય આધાર, સહભાગિતા અને સમૂહની ભાવનાને મહત્ત્વ આપતું આયોજન વગેરે લોકસંસ્કૃતિ Folk Cultureમાં નિહિત છે. (‘લોકસાહિત્ય : નૂતન દિશાઓ’ - પૃ. ૧૦)

કાર્નિવલ, વેદ વ્યાસનું મહાભારત અને ભીલોનું ભારથ એ ત્રણે ભિન્ન સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. કાર્નિવલ રોમન કેથોલિક પરંપરા સાથે, ‘મહાભારત’ ભારતીય શિષ્ટ સમાજની પરંપરા સાથે અને ‘ભીલોનું ભારથ’ આદિવાસી ગિરિજનોની સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલું છે.

રામાયણ અને મહાભારત એ ભારતીય જીવનના આધારસ્તંભો મનાય છે. આ કથાઓ ભારતીય માનસમાં ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે. આજે એકવીસમી સદીમાં વિજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓ વચ્ચે જીવતા સમાજમાં પણ આ મહાકાવ્યોએ સ્થાપેલી પરંપરાઓને અનુસરવાનો નિષ્ઠાપૂર્વકનો પ્રયાસ થાય છે. સદીઓથી સમાજજીવનની એક પરંપરા ઊભી થઈ છે જેમાં અનેક વર્ગો અને પેટાવર્ગનું નિર્માણ થયું છે. આ વર્ગોની વિશેષ આચારપદ્ધતિઓ છે જેનો આશય તો સમાજ સંગઠિત રહે, સમૃદ્ધ અને સુખી બને એ જ હોય છે. પરંતુ આ આચારપદ્ધતિઓ કાળક્રમે નિશ્ચિત પરંપરા બને છે અને જડ વ્યવસ્થાનું રૂપ ધારણ કરે છે. જેને નૈતિકતાની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. આ નૈતિક મૂલ્યો પછીથી સમાજ દ્વારા માન્યતાપ્રાપ્ત ઇચ્છાઓ અને હેતુઓ બને છે. વ્યક્તિઓએ ફરજિયાતપણે તેને અનુસરવાનું હોય છે. આ સ્થાપિત મૂલ્યોને કારણે જીવન બંધિયાર થવા લાગે છે. તર્ક અને વિચારની મૌલિકતા ગાયબ થવા લાગે છે.

જીવન ગંભીર મુદ્દા ધારણ કરે છે. એમાં દંભ અને આડંબર પ્રવેશી જાય છે અને જીવનની સાહજિકતાને રૂંધે છે. કાર્નિવલ જેવી પ્રવૃત્તિઓ સમાજને એમાંથી થોડો સમય મુક્ત થવાની તક આપે છે.

‘મહાભારત’ કૃષ્ણ, પાંચ પાંડવ અને સો કૌરવોની કથાનું ૧૮ પર્વોમાં વિસ્તરેલું મહાકાવ્ય છે. ભૂતકાળની ભવ્યતાનું, માન-સન્માન, આદર્શ, વચનબદ્ધતા, નીતિ-અનીતિ, કૂટનીતિનું એમાં આલેખન છે. વ્યક્તિગત, સામાજિક, રાજનૈતિક અને આધ્યાત્મિક

મૂલ્યોની આ ગ્રંથ દ્વારા સ્થાપના થઈ છે. એની રચનાપ્રક્રિયા ખૂબ રસપ્રદ છે. સૌપ્રથમ વેદવ્યાસે એક લાખ શ્લોકોના ‘ભારત’ નામના ગ્રંથની રચના કરી જેમાં અનેક મહાન ઋષિઓ, ચંદ્રવંશી-સૂર્યવંશી રાજાઓનાં કથાનકો આલેખ્યાં અને અધર્મ પર ધર્મનો વિજય દર્શાવ્યો. વેદ વ્યાસ કોઈ એક નામ નથી પરંતુ વેદોનું જ્ઞાન ધરાવતા વિદ્વાનને અપાતી પદવી છે. કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ ૨૮મા વ્યાસ છે. તેમની પૂર્વે ૨૭ વેદવ્યાસ થયા છે તેવું મનાય છે જે ગ્રંથની રચનાપ્રક્રિયાના ભવ્ય પુરુષાર્થને સૂચવે છે. આ ગ્રંથના પ્રથમ શ્લોકમાં જ કહેવાયું છે કે : યદિહાસ્તીયદિહાસ્તી તદન્યક્ષત્ર, યન્નેહસ્તી ન તત્ ક્વચિત્. અઢાર પર્વમાં કહેવાયેલી આ કથામાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની કથા છે. આ ગ્રંથના અંશોનો પણ મહિમા છે જેમ કે ભગવદ્ગીતા. યુદ્ધભૂમિમાં કૃષ્ણ દ્વારા અર્જુનને ઉપદેશ રૂપે કહેવાયેલી ગીતાની પણ દીર્ઘચિંતન પરંપરા છે અને અનેક સંપ્રદાયો છે. ‘મહાભારત’માં દસ ગીતાઓ છે.

‘મહાભારત’માં નીતિ અને ધર્મનું જીવનદર્શન છે. પાંડવો-કૌરવો વચ્ચે રાજ્યપ્રાપ્તિ માટેનો સંઘર્ષ છે. એનો સંદર્ભ નગરજીવન સાથે છે. ભીષ્મની આજીવન અપરિણીત રહેવાની ભવ્ય પ્રતિજ્ઞા છે. નીતિને કારણે અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યગાદી માટે અયોગ્ય ગણાય છે. કુંતી પોતાના સૂર્યથી થયેલા પુત્ર કર્ણનો સ્વીકાર કરી શકતી નથી. કર્ણ અને વિદુર દાસીપુત્રો હોવાને કારણે ઉપેક્ષા પામે છે. દ્રૌપદીને પામવા માટે અર્જુનને સ્વયંવરમાં મત્સ્યની આંખ વીંધવી પડે છે. મત્સ્યની આંખ તો કર્ણ પણ વીંધી શક્યો હોત, પરંતુ દ્રૌપદી કર્ણને ‘દાસીપુત્ર’ કહી પરણવાની ના પાડે છે. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ઘૂતમાં દ્રૌપદીને હારી જાય છે અને પાંડવોને વનવાસમાં જવું પડે છે. યોગેશ્વર કૃષ્ણ ભગવાન છે જે પાંડવોના મિત્ર છે અને સતત પાંડવોની સહાયતા કરે છે.

આ ગ્રંથમાં એવાં ઘણાં મૂલ્યો છે જે તે સમયે હતાં અને આજના સમયમાં નથી જેમ કે બહુપત્નીત્વ, બહુપતિત્વ, નિયોગપ્રથા, સ્વયંવર, હરણ-અપહરણ વગેરે. તેમ છતાં આ કથાનાં પાત્રો માટે આજના સમયમાં પણ પૂજ્યભાવ છે. આ ગ્રંથમાં આલેખાયેલાં પાત્રોની ટીકા થાય કે આ ગ્રંથમાં આલેખાયેલા આદર્શોની અવેહલના થાય તો સમાજ ખળભળી ઊઠે છે.

આ જ મહાભારતની કથા જ્યારે આદિવાસી કંઠપરંપરામાં જોઈએ છીએ ત્યારે એનું જુદું રૂપ જોવા મળે છે. ઉચ્ચ ભદ્ર વર્ગ અને નીચલા ગણાતા વર્ગની પરંપરાઓમાં, માન્યતાઓમાં રહેલા અંતરને આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

‘ભીલોનું ભારથ’ આદિવાસી કંઠપરંપરામાં સચવાયેલી કથા છે. આ કથાને ‘મહાકાવ્ય’ સંજ્ઞા તો શિષ્ટ વિવેચને આપી છે. આદિવાસીઓ માટે તો ભાદરવાથી ફાગણ માસ સુધીની સાત માસમાં ઋતુચક્ર પ્રમાણે આવતા ધાર્મિક અને સામાજિક

પ્રસંગોએ શ્રદ્ધાપૂર્વક કહેવાતી-ગવાતી કથા છે. ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલે વર્ષોના પુરુષાર્થ પછી માહિતીદાતાઓ પાસેથી સાંભળીને લિપિબદ્ધ કરી છે. આ કથા માત્ર કથારસ પામવા નથી કહેવાતી. એની સાથે ધાર્મિક ઉત્સવ અને અનુષ્ઠાન જોડાયેલાં છે. આખો સમાજ આ પ્રસંગે વિધિઓમાં જોડાય છે. આ કથા સાથે લોકવાદ્યો અને નૃત્યો પણ જોડાયેલાં હોય છે. કથા કહેવાતી હોય ત્યારે પ્રસંગો અને વાતાવરણ પ્રમાણે બદલાતી રહે છે એટલે સમયાનુસાર એમાં ફેરફાર અને ઉમેરણ થતાં રહે છે. અહીં ઊંચ-નીચના ભેદ નથી રહેતા. સૌ મળીને શ્રદ્ધાપૂર્વક જોડાય છે. કથા કહેનાર સાથે હોંકારિયા હોય છે જે કથારસને વહેતો રાખવામાં સહાયભૂત થાય છે. એક એવું વાતાવરણ રચાય છે જ્યાં શ્રોતા અને કથક એક જ ભૂમિકાએ આવી જાય છે.

‘ભીલોનું ભારથ’ ‘મહાભારત’ની જેમ સળંગ કહેવાયેલી કથા નથી પરંતુ પાત્રોની કથા કહેવાય છે જેમ કે ‘શાન્તનુ અને ગંગા’, ‘ગાંધારી અને કુંતા’, ‘દ્રૌપદી અને વાસુકી’ વગેરે. વેદવ્યાસના મહાભારતની કથા કરતાં આ ‘ભીલોના ભારથ’નું સ્વરૂપ ઘણું બદલાયેલું છે. જેમ કે :

* આદિવાસી માન્યતા પ્રમાણે પાંડવો પૃથ્વી પરના પ્રથમ દેવો છે અને બીજા બધા મૃત્યુલોકના માનવી છે.

* ‘ભીલોનું ભારથ’માં ૧૮ પર્વ નથી. પાત્રોની કથા છે.

* શાંતનુનો પૂર્વજન્મ દેડકા અને શિયાળનો છે.

* આ કથામાં મત્સ્યગંધા માછીમારની નહિ પરંતુ માછલીની પુત્રી છે. એટલે ભીષ્મપ્રતિજ્ઞાનો પ્રસંગ આવતો નથી.

* ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુનો જન્મ ચિત્રવીર્ય અને વિચિત્રવીર્યની રાણીઓ અંબિકા અને અંબાલિકા સાથે મત્સ્યગંધાના પુત્ર કૃષ્ણદ્વૈપાયન સાથેના નિયોગથી નહિ પરંતુ ગાંગેયનાં દર્શનથી થાય છે. જે રાણીએ ગાંગેય સામેથી પસાર થતાં શરમ અનુભવી તેનો પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ થયો. અને બીજી રાણીએ ગાંગેય સામેથી પસાર થતાં શરમ અનુભવી અને પોતાના ગુપ્ત ભાગને ઢાંકી દીધો તેનો પુત્ર રોગિષ્ઠ પાંડુ થયો. એટલે ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ ગાંગેયના પુત્રો છે.

– આ કથામાં અંબિકા અને અંબાલિકા જ છે, દાસી નથી. એટલે દાસીપુત્ર વિદુર પણ નથી. જે પ્રજા સ્વયં દાસત્વ ભોગવતી હોય તેની કથામાં દાસી કે દાસીપુત્ર ક્યાંથી હોય ?

* અંધ હોવાના કારણે ધૃતરાષ્ટ્ર અહીં રાજગાદીના વારસ બનવાનો અધિકાર ગુમાવતો નથી. ધૃતરાષ્ટ્રને ધવળગઢનું અને પાંડુને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય મળે છે.

* ગાંધારી અને કુંતા સપ્તર્ષિની પુત્રીઓ છે. ‘સવાશક્તિ’ ઋષિનો તપોભંગ

કરવા સમડી બને છે અને ત્રિશૂલ પર બેસતાં વીંધાઈને મૃત્યુ પામે છે. બાર વર્ષના તાપ પછી ઋષિ આંખો ખોલે છે. મરેલી સમડીનાં હાડકાંમાંથી ગાંધારી અને તેના સુકાયેલા માંસમાંથી કુંતા જન્માવે છે.

* ગાંધારી સાથે ધૃતરાષ્ટ્રના અને કુંતા સાથે પાંડુનાં લગ્ન થાય છે. આ કથામાં ગાંધારી અને કુંતા બહેનો છે.

* વયમાં આવેલી કુંતા સરોવરમાં ઊતરતાં સાડી ઉપર લે છે અને સૂર્યકિરણ પ્રવેશવાથી તેને ગર્ભ રહે છે જે કર્ણ રૂપે જન્મે છે. કુંતા એને ગોકળગઢના ગોંદરાના ઉકરડે મૂકી આવે છે. કુંતાને યમના બાણથી યુધિષ્ઠિર, અગ્નિની ઉપાસનાથી અર્જુન, પવનની કૃપાથી ભીમ, મહાદેવની કૃપાથી નકુલ અને ઇન્દ્રની કૃપાથી સહદેવ જન્મે છે.

* સપ્તર્ષિ ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીને ૭૮ પુત્રના અને પાંડુ અને કુંતાને પાંચપુત્રના આશીર્વાદ આપે છે. આ કથામાં કૌરવો સો નથી, અઠ્યોતર છે.

* આ કથામાં માદ્રી પણ નથી.

* આ કથામાં પાંડવોને દ્રૌપદીની સહજ પ્રાપ્તિ થાય છે. મત્સ્યવેદનો પ્રસંગ આ કથામાં નથી.

* ભદ્રસમાજની કથામાં સ્ત્રીના, પતિથી દૂર થવાથી કે અન્ય પુરુષ સાથે રહેવાને કારણે, શિયળ અને સતીત્વને નિષ્કલંક દર્શાવવા વિવિધ કથાઓ કહેવાતી હોય છે જેથી પ્રજાની દષ્ટિએ પાત્ર નીચું ન ઊતરે અને એની ગરિમા સચવાઈ રહે. આદિવાસી સમાજની આ કથામાં એવો પ્રયાસ થયો નથી. આ કથામાં વાસુકી અર્જુનને પરાસ્ત કરી, બાંધીને દ્રૌપદીને ભોગવે અને લાચાર બની અર્જુન જુએ એ પ્રકારનું કથાનિરૂપણ આદિવાસી પ્રજાને ખૂંચતું નથી.

* આ કથામાં વિવાદના મૂળમાં રાજગાદીના વારસાને નહિ પરંતુ દ્રૌપદીને, સ્ત્રીની મેલી શક્તિના સર્વભક્ષક રૂપને, કલહનું કારણ માનવામાં આવે છે.

* આદિવાસી પરંપરામાં દૂત રમવાની પ્રથા જ નથી એટલે દૂત રમવાનો પ્રસંગ કે દૂતમાં હારવાની, દ્રૌપદીને હારવાની કે દ્રૌપદીના વસ્ત્ર હરણની કથા નથી અને વનવાસ પણ નથી.

* અહીં ગીતા નથી.

* અહીં અઢાર દિવસનું યુદ્ધ નથી. યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, ભીષ્મ વગેરેનો ઉલ્લેખ નથી.

* કુંતા પુત્રોને મૃત પાંડુના દેહને બગીચામાં સમાધિ આપવાનું કહે છે, અગ્નિદાહ નહિ.

* આદિવાસી કથાનું વિશિષ્ટ પાત્ર છે વાસુકિ. કર્ણ અર્જુનને વાસુકિની કેદમાંથી

મુક્ત કરાવે છે.

આ કથાના હજી બીજા ઘણા ફેરફારોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય જે આ પ્રજાની માન્યતાઓને, ઉદારતાને વ્યક્ત કરે છે. આ કથામાં આવતાં પાત્રો આ પ્રજામાં જીવતા લોકો જેવા જ છે.

પ્રસંગોની સહજ માંડણી અને સહજ કથન માટે પાંડવો દ્રૌપદીને મળે છે તે પ્રસંગ જોઈએ :

પાંડવો બાર મણનું ધનુષ્ય અને તેર મણનું તીર લઈ શિકાર કરવા જાય છે. મેર સુમેર પર્વત પર 'આકો' નાખે છે પણ પાંડવોને એકેય સુવર કે સાબર મળતું નથી. થાકીને કદલીવનમાં આવે છે. કદલીવનમાં કન્યા નજરે પડે છે. પાંડવો કન્યાને પૂછે છે, 'ચુવતી, તું કોની દીકરી છે ? ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે ?'

'તમારે પૂછવાનું કેં કામ ? હું તો દૂર દેશથી આવું છું. તમારે મારું શું કામ છે ?'

પાંડવ કહે છે 'તને લઈને અમારે હસ્તિનાપુર જવું છે. તને તો અમારા ઘરની નાર કરવી છે. તારું ખાવા-પીવાનું આજથી અમારે ઘેર.'

પાંડવો દ્રૌપદીને (ધોફાંને) લઈને હસ્તિનાપુર આવે છે. દ્રૌપદીને સાતમાળનો મહેલ આપ્યો છે.

આ કથામાં કલ્પનાનું ઉક્યન પણ અસાધારણ છે. દ્રૌપદીની સોનેરી લટના ભારને પૃથ્વી ઝીલી ન શકે. એ લટ પાતાળમાં જાય, વાસુકિની છાતી પર જઈ પડે અને વાસુકિ એ સોનેરી લટવાળી સ્ત્રીને શોધવા નીકળે એ કલ્પના પણ ભવ્ય છે !!

જોઈ શકાય છે કે આદિવાસી કથામાં આદિવાસી સમાજ પ્રત્યક્ષ થાય છે. કથક કથામાં હંમેશાં કશુક નવું ઉમેરતો રહે છે અને તેથી કથા રસમય બને છે, પરંપરા આગળ ચાલતી રહે છે. એટલે આ કથા પ્રાચીન કથાવસ્તુ હોવા છતાં પ્રાચીન બનતી નથી, સામ્રાતની જ બની રહે છે. આ કથા ધાર્મિક પ્રસંગોએ કહેવાતી હોવા છતાં સ્ત્રી-પુરુષના, ઊંચ-નીચના કોઈ ભેદ રહેતા નથી. સૌ એકમેક સાથે હળીમળીને ઉત્સવ ઊજવે છે અને નવી ઊર્જા પામીને તરોતાજા થઈ જાય છે. કથાની સાથે નૃત્ય, ગાયન, વાદન, હાસ્ય, મસ્તી સઘળું નિર્બંધ ચાલે છે. ક્ષણવાર માટે સામાજિક, આર્થિક, વ્યક્તિગત પીડાઓનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે. કથામાં વ્યક્તિઓ એકરસ થયેલો સમુદાય બની જાય છે. બખ્તને કાર્નિવલના દર્શાવેલાં ઘણાં લક્ષણોનું અહીં દર્શન થાય છે, પરંતુ અહીં ભદ્ર સમાજનો વિરોધ નથી. કથાને તોડી પાડી નવું સ્થાપવાનો પ્રયાસ પણ નથી. જે છે તે તેમની સ્વાભાવિક પરંપરાનું છે જેનું તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક નિર્વહણ કરે છે.

*

શ્રી રઘુવીર ચૌધરીનું તેજેમઢ્યું નારીચરિત્ર : રાજબા | ડૉ. ભીખાભાઈ પટેલ

નવલકથાકાર રઘુવીર ચૌધરીએ અત્યાર સુધીની તેમની નવલસર્જક કારકિર્દી દરમિયાન ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, કનૈયાલાલ મુનશી અને પન્નાલાલ પટેલની જેમ કેટલાંક તેજે ઘડ્યાં નારીચરિત્રો નિપજાવ્યાં છે. આપણે ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની કુમુદને, કનૈયાલાલ મુનશીની મંજરી ને મૃણાલને, પન્નાલાલ પટેલની જીવી અને રાજુને, મનુભાઈ પંચોલી ‘દર્શક’ની રોહિણીને, ઈશ્વર પેટલીકરની ચંદને કદી ભૂલી શકીએ એમ નથી, એ રીતે રઘુવીર ચૌધરીની અમૃતા અને રાજબાનું સ્થાન પણ એ જ પંગતમાં છે. મને તો એમ પણ લાગે છે કે કુમુદ, રાજુ અને રોહિણીના સત્ત્વને ઓગાળી એના તેજગોળાને રઘુવીર ચૌધરીએ ‘બે કાંઠા વચ્ચે’ (૧૯૮૪) નવલકથાને ચાકડે ચડાવી આછા આછા ઘાટે રાજબાનું પાત્ર ઘડ્યું છે. એના જે તેજતણખા પડ્યા તે ઠીક ઠીક અંશે તે આ જ નવલકથાના બીજા સમર્થ નારીપાત્ર કોમલના ઘડતરમાં પણ લેખે લાગ્યા છે.

“બે કાંઠા વચ્ચે સાબરમતીની સરવાણી ક્ષીણ બની જાય છે ત્યારે બાકીના પટમાં લેખકને ફક્ત રેતનો અફાટ વિસ્તાર દેખાતો નથી. એ સ્થિતિમાં પણ સમયની ગતિ વરતાય છે.” એ ગતિને પકડવા સર્જક રઘુવીર ચૌધરીને નવલકથાના રૂપમાં સાબરમતીના બે કાંઠા વચ્ચેના જનજીવનના પ્રવાહને અતીત સાથે સંયોજીને તાદેશ કરવો હતો. એમ કરી શકાય તે માટે એમણે ‘બે કાંઠા વચ્ચે’ (૧૯૮૪) નામની નવલકથા માટે તેજસ્વી નારીપાત્રની શોધ કરી. એના સ્થાપન માટે તેમણે આચાર્ય રામપ્રસાદ શુક્લકૃત ‘સરિતાઓના સાન્નિધ્યમાં’ પુસ્તકનું અધ્યયન કર્યું. ઈસુની વીસમી સદીની ઓળખ માટે ‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ ગ્રંથ-લનો અભ્યાસ કર્યો અને જનશ્રુતિની પણ મદદ લીધી. તે બધામાંથી નવલકથાસર્જનના ચાકડે બે તેજસ્વી પાત્રો ઊતર્યા : દેશળ અને રાજબા. બંનેની સ્થિતિમાં વિરોધ કંઈ ઓછો નહોતો. દેશળ વીરમ પટેલનો દીકરો, ખેડૂતપુત્ર, કુંદનપુર રાજ્યના રાજવી નરપતસિંહની રૈયત; તો સામે રાજબા-રાજનંદિની તો મહારાજા નરપતસિંહ અને રાણી દેવિકાનું પ્રથમ સંતાન. એક પા રાજકુંવરી રાજબા અને બીજી પા રૈયતની કક્ષામાં આવતો ખેડૂતપુત્ર દેશળ. એક બાજુ ક્ષત્રિયાણી અને બીજી બાજુ પટેલ. આ સ્થિતિમાં પ્રેમ સંભવે જ ક્યાંથી ? એ સંભવે પણ ખરો જો રાજકુમારી રાજબા અને દેશળ માત્ર પ્રેમની તલાશમાં હોત તો. પણ એમનો ધ્યેય તો રાષ્ટ્રભક્તિનો છે, દેશને આઝાદી અપાવવા મરી ફીટવું. આઝાદીનો એમનો અર્થ છેલ્લા માણસને આઝાદી મળે એવો હતો.

તો, બંનેમાં સમાનતા એક બાબતે હતી, ધ્યેયની બાબતે. સમાન ધ્યેયે દેશળ

અને રાજબાને એક કર્યાં. રાજબાના પિતા નરપતસિંહ તો પુત્રીની સલામતી કરતાં અંગ્રેજ અમલદારની સલામતીની ચિંતા કરનારા હતા. તેમના ગુણવારસાનો પરિહાર કરીને રાજકુમારીએ દેશભક્ત અને પ્રજાવત્સલ માતા દેવિકા અને મામા અનુપસિંહના ગુણવારસા અપનાવ્યા.

રાજઘરાનાનો વારસો તો, રાજકુમારી રાજનંદિની ભલે એ બાબતે અભાન હોય, મળ્યો તો છે જ. લેખકના આ શબ્દો જુઓ : ‘રાજ્ય ગયાં, સાલિયાણાં ગયાં, તેજ ને સૌંદર્ય રહ્યાં...’ (પૃ.૬) આ તેજ અને સૌંદર્યનો વારસો તો ભરપૂર માત્રામાં રાજનંદિનીને મળેલો છે, પણ એમાં બીજું તેજ ઉમેરાયું છે માતાના ચારિત્ર્યનું, તેમની સાત્ત્વિક વ્યક્તિતાનું. રાજકુમારીમાં રાજઘરાનાને છાજે એવું સ્વમાન ને દમ્મામ છે, પણ સખી સુમિત્રાનાં તો પ્રિય સખી જ બની રહે છે. સુમિત્રા તેમને સહજ રીતે ‘તું’કારે સંબોધી શકે છે, કહી શકે છે. રાજનંદિનીને : ‘તું એની (દેશળ) સાથે લગ્ન કરે ?’ રાજકુમારી કહે છે : ‘મैं મહેલોનું સુખ જોયું છે... આપણું લક્ષ્ય પણ દેશની આઝાદી જ છે. એક મહદ્ ઉદ્દેશ્ય ખાતર લડવામાં સાથે હોવું એ પણ લઘાવો છે.’ (પૃ. ૩૮૫). એ પણ ક્ષાત્રત્વનો જ ગુણ હશે !

‘બે કાંઠા વચ્ચે’માં તો નવલકથામાં નવલકથાની રીતિયે આલેખાઈ છે. નવલકથાનાં નાયક-નાયિકા છે નિગમ અને કોમલ. કોમલની માગણી ને મદદથી અને પોતાની પણ તીવ્ર ઈચ્છાથી અસંપ્રજ્ઞાતપણે કથાનાયક નિગમ દેશળ-રાજનંદિનીના સ્નેહપર્વ સહિત તેમના જીવનની કથા લખે છે. રાજબા-દેશળની કથાઓ આલેખક નિગમ રાજબાને મળ્યો ને તેમના સાન્નિધ્યમાં બે અઠવાડિયાં વિતાવ્યાં તેને જીવનનો સ્વપ્નિલ સમયખંડ કહે છે. “કેવી સગવડ, કેવું માનપાન ! સાંજે રાજબા વાડીમાં ચાલવા નીકળતાં ત્યારે એને સાથે લેતાં. એમના સાન્નિધ્યની હૂંફ ઓરડા કરતાં પણ બહાર ખુલ્લામાં વધુ અનુભવાતી. એમની ચાલની પણ એક મોહિની હતી. ક્યારેક થતું કે ચૌવન સિવાય એમને કોઈ ઉંમર જ નથી મળી.” (પૃ. ૫૧)

“રાજબાને નિગમની જિજ્ઞાસા સંતોષવા સહેજે આનાકાની કરી નહોતી. એ ધીમેથી બોલતાં, ઓછું બોલતાં, પણ દર વખત એમ જ લાગે કે સત્ય સિવાય કશું બોલતાં નથી... જીવનમાં પોતે જે પામી ન શક્યાં એ કથા પ્રગટ કરીને પામવાનો તલસાટ જાગ્યો હતો. એક દિવસ કહે : ‘તમને આ ખંડમાં કન્યાવેશે જોયેલા, મને થયેલું : મારું જ ખોવાયેલું રૂપ અહીં ક્યાંથી?’ ” (પૃ.૫૧) અહીં નિગમને ખ્યાલ આવ્યો હોવો જોઈએ કે ચૌવનાવસ્થામાં રાજબા કેવાં કેટલાં સ્વરૂપવાન હશે. યુવાન રાજબાને નિગમ પોતાની કલમ થકી જીવંત કરે છે. આ લેખનમાં રાજબાની હૂંફ અને મદદ મળી છે.

મહારાજ નરપતસિંહના કટુ અનુભવને લીધે દેશળ માત્ર દસ વર્ષનો પણ નહોતો ત્યારે જાણે પ્રતિજ્ઞા લેતો હોય તેમ કહે છે : “હું નમાવીશ... રાજાને. પકડી લાવીશ એની કુંવરીને અને નમાવીશ આખા ગામ વચ્ચે.” (પૃ. ૨૦૯). એ પછી તો દેશળ રાજકુંવરીનું હરણ કરે છે. વાંચો : ‘એ ક્યારે છલાંગ મારી ઘોડા પર બેઠો, ક્યારે એણે ઘોડો દોડાવ્યો, અડધું વર્તુળ પૂરું કરી ફરી પાછો અંજેજ અને રાજા પાસે આવ્યો અને ગર્જના સાંભળી ઊભી થઈ પિતાની સુરક્ષાની ચિંતાથી રાજકુમારી એ બાજુ ધસી. ત્યાં તો એ જ દેશળના એક હાથે ઊંચકાઈ ચૂકી હતી. પ્રતિકાર કરવાની હિંમત નાશ પામી હોય એમ એ ઘોડાની પીઠ પર દેશળની આગળ પડી રહી. ગઢના એક-બે ને ત્રણ દરવાજા પાછળ રહી ગયા. ગતિ ઘટાડ્યા વિના જ એણે કુંવરીને સરખી બેસાડી. રાજમહેલનું સિંહદ્વાર પાછળ રહી ગયું.’ (પૃ. ૨૩૭)

રાજકુમારી રાજનંદિની (રાજબા)ના અપહરણની દેશળની આ ક્રિયા, આ ચેષ્ટા, આ બહાદુરી રાજકુમારી પર ઘેરી છાપ છોડે છે. આ ક્રિયા પછીના રાજકુમારીને સંબોધાયેલા આ શબ્દો સાંભળો : ‘તમે તમને વાગે એવું કશું ન કરતાં. હું તમારું રક્ષણ કરીશ. તમારાં માનમર્યાદા સાચવીશ.’ (પૃ. ૨૩૭-૨૩૮). રાજકુમારી દેશળને તો ઉત્તર નથી આપતી પણ એને દેશળના પોતા પ્રત્યેના વર્તાવને લીધે જાત સામે પણ ચીડ ચઢી હતી. ‘મારી જે શક્તિઓનું મને અભિમાન હતું એ બધી આની આગળ મૂર્છા કેમ પામી ? પોતે પિતાના રક્ષણ માટે એ બાજુ ધસી હતી કે આને હવાલે થવા ?’ (પૃ. ૨૩૮). અંતિમ વાક્ય રાજકુમારીના હૃદયની ગતિનો સંકેત આપે છે. રાજકુમારી દેશળના મુખ પર ‘વિરલ એવો વૈરાગ્ય’ નિહાળે છે. જ્યારે દેશળે જમણા હાથે ખભેથી સાહી લીધી અને સહેજ નમી ડાબો હાથ એના ઘૂંટણ નીચે મૂકી પકડ કાઠી કરી દોડવા માંડ્યું. તે વખતે રાજકુમારીનો પ્રતિભાવ હતો કે ‘એ દોડતો હતો કે ઊડતો હતો ?’ (પૃ. ૨૪૦) અને આગળ જતાં રાજકુમારી દેશળને કહે છે : ‘માત્ર કુતૂહલ જ નહીં, આકર્ષણ પણ તમારા જેવા ક્રાંતિકારીઓનું’. (પૃ. ૨૪૧). આમ, દેશળ હરણ કરવા નીકળ્યો હતો ને (રાજકુમારીનો) રક્ષક બની જાય છે. વાત એટલે સુધી આગળ વધે છે કે રાજનંદિની દેશળને કહે છે : ‘તમારે જીવવાનું છે દેશ ખાતર. કોઈક યુવતીને ખાતર.’ એ પછી રાજનંદિની દેશળની પ્રેમિકા બને છે. આ અજોડ યુગલના પ્રેમસંવાદો જોવા જેવા છે. આ સંવાદો પ્રસંગોચિત તેમ પાત્રોચિત બન્યા છે. જુઓ :

‘રાજકુમારી, મારાં સ્વપ્ન મારી યોગ્યતાની આણ પાળે છે. આપણું સાથે ચાલવાનું જ જ્યાં શક્ય ન હોય ત્યાં-’

‘દેશની આઝાદી શક્ય હોય તો આ પણ શક્ય છે.’

-

‘દેશની આઝાદી એ તો ધરતીના પુત્ર તરીકે મારો હક છે. આપ કોઈક શિક્ષિત અને શૂરવીર રાજકુમારને વરીને સુખી થશો. આપ ક્ષત્રિય, હું વૈશ્ય. કેટલી સદીઓથી સંસ્કાર દઢ થતા આવ્યા છે ?’

-

‘મને તો તમે સવાયા ક્ષત્રિય લાગ્યો છો.’ (પૃ. ૨૭)

-

આ પ્રેમકથાના આલેખન નિગમ માટે તો દેશળ અને રાજબા સાચુકલાં યથાર્થ પાત્રો છે, ઐતિહાસિક પાત્રો છે. એમની સાથે વાતો કરી છે એટલું જ નહિ, કેટલાક દિવસો તેમની સાથે વિતાવ્યા છે. ભલે પછી તે પાત્રો લેખકનાં કલ્પેલાં હોય, આલેખનની ખૂબી એ છે કે આ રીતે લેખક વાચકને કલ્પિત પાત્રનો સાચા ઐતિહાસિક પાત્ર લેખે અહેસાસ કરાવે છે. એથી રાજબા જીવંત બને છે. દેશળ તો વિદેહ છે એટલે તેમના આલેખનમાં રાજબાના આલેખનમાં ફરક છે. હયાત રાજબાના વ્યક્તિત્વના લેખકને (નિગમને) અનુભવ થયેલો છે.

નિગમ, કોમલ, દેશળ, સુમિત્રા, ઉજમને બીજાં મોભાદાર વ્યક્તિત્વોના ઉદ્ગારો દ્વારા પણ લેખકે રાજબાને ઉપસાવ્યાં છે. વિસ્તારના ભયે અહીં બે જ પ્રભાવી વ્યક્તિત્વોના ઉદ્ગાર ટાંકવા જેવા છે. કવિશ્રી વસંત બાપટે રાજકુમારીને જોયાં તો એ આભા બની જોતા જ રહ્યા. તેમણે ‘કાશ્મીર વિશે કાવ્ય લખ્યું હતું પણ ત્યાંય આ સૌંદર્ય દુર્લભ હતું. સુકુમારતા હતી પણ આ ઘૃતિ ? જીવન અને જગત વિશેની ઊંડી નિસબત વિના આ તેજ પ્રગટે ક્યાંથી ?’ (પૃ. ૪૧૪) રાજનંદિની દેશળ સાથે સાહિત્યકાર રા. વિ. પાઠક અને હીરાબહેનને મળ્યાં ત્યારે તે સાહિત્યકાર દંપતીને ખૂબ જ આનંદ વ્યાપ્યો હતો. રાજનંદિનીને સંબોધીને ઉચ્ચારાયેલા પાઠકસાહેબના આ શબ્દો સાંભળી : ‘હું રાજાશાહીનો ટેકેદાર નથી પણ હવે પછીના યુગમાં આપના જેવી રાજકુમારીઓ નહીં હોય એ વસ્તુ વસમી લાગે છે.’ (પૃ. ૪૧૫)

રાજબાથી નિગમ ખૂબ જ પ્રભાવિત છે એ બાબતનો એક પ્રસંગ જુઓ. નિગમ રાજબાને જુએ છે. લેખકના શબ્દો અહીં નોંધવા જેવા છે : ‘એમણે શ્વેત વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. મીરાંબાઈ જેવી મુખમુદ્રા અને લક્ષ્મીબાઈ જેવી ચાલ.’ (પૃ. ૩૨૧). લેખકે અહીં રાજબાના સૌંદર્ય અને શૌર્યનું રસાયન કર્યું છે. આવી જાજવલ્યમાન મહિલાને દેખી નિગમ જેવો સ્વપ્નશીલ, આદર્શધેલો યુવક ભાવાવેશમાં ન આવે તો નવાઈ જ લાગે. તે ઊઠીને રાજકુમારીને પગે લાગવા જાય છે. ત્યારના લેખકના શબ્દો જુઓ : ‘અત્યંત

ભાવાવેશમાં ચરણસ્પર્શ કરવા જતાં ઢળી પડ્યો. એનો કોમલને ખ્યાલ આવે એ પહેલાં રાજબાએ એને ઊંચકી લીધો બેઉ હાથે.’ (પૃ. ૩૨૧) તોપણ આ મૂર્છા જરા વધુ પડતી તો લાગે જ છે. લેખકે એનો ખુલાસો આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હોવા છતાં એ મૂર્છા થોડી વધુ પડતી તો લાગે જ છે.

મધ્યયુગીન સામંતશાહીની આભાથી લેખક કેટલા પ્રભાવિત છે તે વસ્તુ તેમણે કરેલા રાજબાના આસનના વર્ણન પરથી વરતાશે. તેઓ લખે છે : ‘વિશાળ બેઠકખંડની અંદર બાજુની દીવાલ જૂનાં શસ્ત્રોથી જડાયેલી લાગતી હતી. સોનેરી મૂઠવાળી બે તલવાર અને ચાંદીની ફણાવાળો ભાલો બરાબર વચ્ચે ગોઠવાયેલાં હતાં અને એની આગળ રાજબાનું આસન હતું. આ ક્ષણે એ ગેરહાજર હતાં છતાં હાજર લાગતાં હતાં.’ (પૃ. ૩૨૭)

વર્ણનને જોઈને લાગે આ આસન કે તેમને માટે જ બનેલું છે. તેમના પર એ જ વિરાજે એટલે તો તેઓ પ્રસ્તુત આસન પર અવિરાજિત હોવા છતાં વિરાજિત લાગતાં હતાં ! આની સાથે આપણે દેશળની શહીદી પછી એના અસ્થિકુંભ રાજકુમારી લઈ આવે છે એ પ્રસંગ જોવા જેવો છે. તે વખતે માનવમહેરામણ વચ્ચે ઘૂપા વેશે આવેલા વીરમભા રાજબાને કહે છે : ‘આપ દેશળના અસ્થિ લઈ આવ્યા, આ હિંમત ક્ષત્રિયાણી દાખવી શકે. આપે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં પણ કેવું હીર દાખવ્યું ! દેશળની ઈચ્છા હતી કે આપ સુખી થાઓ.’ રાજબાનો ઉત્તર જુઓ : ‘ના બાપુજી, અમે કદી સુખી થવા વિચાર્યું જ નહોતું, સફળ થવા વિચાર્યું હતું.’ (પૃ. ૩૦૫)

અહીં જોવાનું એ છે કે વીરમભા રાજબાને ‘તમે’થી નહિ, ‘આપ’થી સંબોધે છે. જ્યારે રાજબા તેમને ‘બાપુજી’ તરીકે સંબોધે છે. ક્ષાત્રવટ, રજવાડી દમામ એ તમામનો ચોલો ઉતારી નાખવામાં રાજબા સફળ થયાં છે. કંઈક પરણાવવાની ગંધ આવતાં રાજકુમારી વીરમ પટેલને સંબોધીને બોલી ઊઠે છે : ‘હું કુમારિકા નથી બાપુજી, વિધવા છું.’ મતલબ કે મનથી તો રાજબા દેશળને વરી ચૂક્યાં હતાં તે સાથે તેઓ ક્ષાત્રવટની રહી સહી અસરથીયે મુક્ત બની ચૂક્યાં હતાં. રાજબાનો વખત જતાં આ રીતનો બદલાવ, તેમનો આદર્શ, દેશળ પ્રત્યેનો સાત્ત્વિક સ્નેહ, કર્તવ્ય અંગેની તેમની જવાબદારીનો અહેસાસ, નિગમ-કોમલ તરફનું તેમનું વાત્સલ્ય – એમના વ્યક્તિત્વમાં સમાહિત આ ગુણો જોતાં તેમના આ રીતે દર્શાવવું ઉચિત લાગે છે ? લેખકનો સામંતશાહી આભા પ્રત્યેનો અહોભાવ ને લગાવ રાજબા પર આરોપિત કરવાની મુદ્દલ આવશ્યકતા નહોતી. તો, આસનલેખના માટે લેખકને દાદ દેવી પડે, પણ રાજબાને તો આ આસનલેખના એક પગથિયું નીચે ઉતારે છે.

એકંદરે તો એવું લાગે છે કે દેશળના પાત્રલેખકે અહોભાવની અતિરેકતાથી

કથામાં રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, પણ રાજબા તો તેમની કલમે ખરેખર સમર્થતાથી સર્જાયાં છે. રાજબાનો વિકાસ પણ વરતી શકાય છે. સૌંદર્ય તો એમનો વંશીય વારસો છે એને તો કઈ રીતે પોતાના વ્યક્તિત્વથી અલગ કરી શકાય ! પણ આંતરિક સત્ત્વ ને સૌંદર્ય તો તેમની પોતાની જ કમાણી છે. એ રીતે કથામાં એ તેજસ્વી ચરિત્ર લેખે ઊપસ્યાં છે એ લેખકની કલા-કમાલ છે. કુમુદસુંદરી, મૃણાલ અને રાજુની જોડાજોડ બેસવા માટે રાજબા અધિકારી બન્યાં છે.

૧૮

પર્વતને નામે પથ્થર

પર્વતને નામે પથ્થર, દરિયાને નામે પાણી,
 ‘ઈર્શાદ’ આપણે તો ઈશ્વરને નામે વાણી.
 આંસુ ઉપર આ કોના નખની થઈ નિશાની ?
 ઈચ્છાને હાથ-પગ છે એ વાત આજે જાણી.
 આ શ્વાસની રમતમાં હારી ગયો છું તોપણ,
 મારા ઘરે પધારો, ઓ ગંજીપાની રાણી.
 ક્યારેક કાચ સામે, ક્યારેક સાચ સામે,
 થાકી જવાનું કાયમ, તલવાર તાણી તાણી.
 થાકી જવાનું કાયમ તલવાર તાણી તાણી,
 ‘ઈર્શાદ’ આપણે તો ઈશ્વરને નામે વાણી.

(ઈર્શાદગઢ, પૃ. ૧૦)

ચિનુ મોદી

નવસારી ખાતે એકાંકી નાટ્યસત્ર

■ ધ્વનિલ પારેખ ■

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ અને બાનો ભીખુ સાહિત્ય પ્રસાર ટ્રસ્ટના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૨૧-૨૨ જાન્યુઆરી દરમિયાન નવસારી ખાતે એકાંકી નાટ્યસત્રનું આયોજન થયું હતું. એકાંકીસ્વરૂપ ખાસ્સું ઉપેક્ષિત રહ્યું છે અને ભાગ્યે જ એના વિશે વાતો થાય છે. શાળા-કોલેજોના વાર્ષિકોત્સવમાંથી પણ એકાંકી ગાયબ થઈ રહ્યું છે ત્યારે આ સ્વરૂપની સર્વાંગી ચર્ચા થાય એ હેતુથી આ આયોજન થયું હતું. સમગ્ર આયોજનની પરિકલ્પના ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખ અને સર્જક રવીન્દ્ર પારેખની હતી. એ પરિકલ્પનાને બાનો ભીખુ સાહિત્ય પ્રસાર ટ્રસ્ટના જયપ્રકાશ મહેતા અને સતીશ પંડ્યાના સમૂહે સાકાર કરી બતાવી.

ઉદ્ઘાટન-બેઠક અને પૂર્ણાહુતિ-બેઠક ઉપરાંત ચાર બેઠકોનું આયોજન થયું હતું. ઉદ્ઘાટન-બેઠકમાં સિતાંશુ યશશ્વંદ, દક્ષેશ ઠાકર અને ઉત્કર્ષ મજમુદારનાં વક્તવ્યો થયાં હતાં. પ્રથમ બેઠકમાં એકાંકી સ્વરૂપ વિશે સતીષ વ્યાસ, બટુભાઈ ઉમરવાડિયા અને જ્યોતિ દલાલનાં એકાંકીઓ વિશે મીનળ દવે, ઉમાશંકર જોશી અને લાભશંકર ઠાકરનાં એકાંકીઓ વિશે જગદીશ કંથારિયાનાં વક્તવ્યો થયાં હતાં. એકાંકી ભજવણી વગર અધૂરું છે ત્યારે માત્ર સર્જકો વિશેની જ વાત નથાય પણ દિગ્દર્શકો પણ પોતાની વાતો રજૂ કરે એ હેતુ આ આયોજન પાછળ હતો. બીજી બેઠકમાં સફળ એકાંકીકાર જ્યોતિ વૈદ્યે ગુજરાતી એકાંકીની સિદ્ધિ-મર્યાદાઓ વિશે ટૂંકમાં વાત કરી હતી. દક્ષિણ ગુજરાતના જાણીતા નાટ્ય-દિગ્દર્શકો કપિલદેવ શુક્લ, સોનલ વૈદ્ય, પીયૂષ ભટ્ટ, શૈલેન્દ્ર વડનેરે અને સ્વાતિ નાયકે દિગ્દર્શક તરીકેના પોતાના અનુભવો રજૂ કર્યા હતા.

એકાંકીસ્વરૂપ સાથે સંકળાયેલા લેખકો, નાટ્યવિદો ચર્ચા કરે, દિગ્દર્શકો પોતાના અનુભવ રજૂ કરે અને રાત્રિબેઠકમાં એકાંકીઓની ભજવણી થાય. ‘રમત’ (લે. લાભશંકર ઠાકર, દિગ્દર્શક મુર્તુઝા રેલવેવાળા), ‘રાવી પાર’ (લે. જ્યોતિ વૈદ્ય, દિ. વત્સલ શેઠ, સપના શેઠ), ‘ગુરુદક્ષિણા’ (લે. દિ. જશપાલ દેસાઈ), ‘સિક્કાની ત્રીજી બાજુ’ (લે. પીયૂષ ભટ્ટ, દિ. હેમલ ભટ્ટ) – એકાંકીઓ રજૂ થયાં હતાં. આ બેઠકની પૂર્વે શ્રી મોરારિબાપુએ આશીર્વાચન પાઠવ્યાં હતાં અને પોતે પણ એક-બે નાટકોમાં

અભિનય કર્યો હતો, એ વાત એક અભિનેતાની અદાથી કહી હતી.

ત્રીજી બેઠકમાં એબ્સર્ડ અને ગુજરાતી એકાંકી વિશે મહેશ ચંપકલાલ, ચિનુ મોદી અને આદિલ મન્સૂરીનાં એકાંકીઓ વિશે મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, મધુ રાય અને હસમુખ બારાડીનાં એકાંકીઓ વિશે હરીશ વ્યાસ તેમજ સતીશ વ્યાસ અને જ્યોતિ વૈદનાં એકાંકીઓ વિશે સોનલ વૈદ્ય વિશે વક્તવ્યો થયાં હતાં. ચોથી બેઠકમાં એકાંકીનું ભાવિ વિશે બકુલ ટેલર, સાંપ્રત એકાંકીઓ વિશે ધ્વનિલ પારેખ, એકાંકી-ભજવણીના પ્રશ્નો વિશે પંકજ પાઠકજી, એકાંકી-લેખનના પ્રશ્નો વિશે પ્રવીણ પંડ્યાનાં વક્તવ્યો થયાં હતાં. પૂર્ણાહુતિ બેઠકમાં રવીન્દ્ર પારેખે પોતાનો આનંદ પ્રગટ કર્યો હતો. કશ્યપ પંડ્યા અને ધ્વનિલ પારેખે આભારવિધિ કરી હતી. આ સમગ્ર કાર્યક્રમ નવસારી એગ્રિકલ્ચર યુનિવર્સિટીના ઓડિટોરિયમમાં યોજાયો હતો. વક્તાઓ ઉપરાંત ભાવકો તરીકે અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ સારી એવી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

ગુજરાતી એકાંકીના સ્વરૂપથી માંડીને મહત્ત્વના એકાંકીકારોના પ્રદાન વિશે, એબ્સર્ડના પ્રભાવ વિશે, સાંપ્રત ગુજરાતી એકાંકીની ગતિવિધિ - આમ, ગુજરાતી એકાંકીનો સમગ્ર આલેખ પ્રાપ્ત થાય અને એ દ્વારા આ સ્વરૂપ પુનઃજીવિત થાય એવી નેમ હતી. મોટા ભાગના વક્તાઓએ આ આયોજન નિમિત્તે અને એકાંકી વિશે એક આશાવાદ પ્રગટાવ્યો. દિગ્દર્શકોએ પણ એમાં સૂર પુરાવ્યો. મીનળ દવેનું પ્રવાહી શૈલીનું વક્તવ્ય, મહેશ ચંપકલાલની એબ્સર્ડ વિશેની વાતનો નાટ્યાત્મક પ્રારંભ, ઉત્કર્ષ મજમુદારના કંઠમાં જૂની ગુજરાતી રંગભૂમિનાં ગીતોની ઝલક, સિતાંશુ યશચંદ્ર દ્વારા ભાસનું સ્મરણ, એકાંકીના દિગ્દર્શક તરીકે શૈલેન્દ્ર વડનેરેએ રજૂ કરેલી હકીકતો, 'રાવીપાર'ની દમદાર રજૂઆત, પ્રવીણ પંડ્યાએ મૂકેલાં એકાંકીલેખન સામેનાં ભયસ્થાનો, પંકજ પાઠકજીએ રજૂ કરેલા વ્યવહારુ પ્રશ્નો - એકાંકી નાટ્યસત્રના જમાપક્ષે ગણી શકાય. દક્ષિણ ગુજરાતમાં ઘણા નાટ્યકર્મીઓ છે છતાં રંગભૂમિ સાથે જેને સીધો સંબંધ છે એવા ઘણા લોકોની હાજરી ઓછી હતી. એકાંકી કે નાટક સાથે વ્યાવસાયિક અભિગમ અપનાવવામાં આવે એની સામે જરા પણ વાંધો નથી પણ આવાં આયોજનો એ અભિગમને વધુ સારો, વધુ કલાત્મક બનાવવામાં મદદરૂપ થાય છે એ પણ સમજવું રહ્યું. આયોજકોને અભિનંદન !

‘વૃદ્ધશતક’ વિશે | મણિલાલ હ. પટેલ

['વૃદ્ધશતક' (કવિતા) : કમલ વોરા, પ્ર. આ. ૨૦૧૫ : ક્ષિતિજ સંશોધન કેન્દ્ર, મુંબઈ-૭૭, પૃ. ૧૧૦, મૂલ્ય રૂ. ૧૫૦]

આ પહેલાં કમલ વોરાના બે કાવ્યસંચયો – ‘અરવ’ (૧૯૮૧) અને ‘અનેકએક’ (૨૦૧૨) પ્રકાશિત થયા છે. કમલ અનુઆધુનિક પેઢીના કવિ છે. એમની કાવ્યરીતિ ‘ભાષાનો મેદ ઓગાળવા મથતી’ અને ‘કલ્પનો તથા પ્રતીકોને પણ નિસ્ચંદિત કરીને’ પ્રયોજતી કવિતાની વિશિષ્ટ રીતિ છે. આ કવિ ‘ઓછાબોલો’ છે. સંકેતો તથા વ્યંજનાથી કામ પાડતા આ કવિએ માત્ર અઠાંદસ કવિતા જ લખી છે. ઘણી વાર વિષયવસ્તુને જૂથકાવ્યોમાં વિવિધ દષ્ટિકોણથી રજૂ કરતા આ કવિ, કવિશ્રી હરીશ મીનાશ્રુ નોંધે છે તેમ ‘મિતભાષી’ અને ‘ઊંડાબોલા’ કવિ છે. એ નોંધવું જોઈએ કે વિખ્યાત ચિત્રકાર મિત્ર અતુલ ડોડિયાની ટકોરથી, સાહસ કરીને કમલે આ ‘વૃદ્ધશતક’નાં ૮૮ કાવ્યો લખ્યાં છે. ૧૦૦મું કાવ્ય કોરા કાગળ રૂપે પણ અંતને / મરણને / શૂન્યાવકાશને સૂચવે છે. કવિ પોતે પણ હવે પોતાની બદ્ધ કાવ્યરીતિથી છૂટવા ચાહે છે.

કમલની કવિતાનું / અભિવ્યક્તિરીતિ તથા ભાષાકર્મનું સાવ જુદું જ રૂપ-સ્વરૂપ ‘વૃદ્ધશતક’માં પ્રગટ્યું છે ને કાવ્ય રૂપે સિદ્ધ થયું છે. કમલની કવિતાનું આ સ્થિત્યંતર મહત્ત્વનું છે. ‘વૃદ્ધશતક’માં વિવિધ રીતિની અભિવ્યક્તિ આસ્વાદ્ય છે. દા.ત., કાવ્ય નં. ૮૭ વાંચીએ :

એને ખબર પડતી નહોતી
એ ઘરડો થઈ ગયો હતો
એટલે એકલો પડી ગયો હતો
એ એકલો પડી રહ્યો હતો
એટલે ઘરડો થઈ રહ્યો હતો
એને ખબર પડતી નહોતી
આમ ને આમ ક્યાં સુધી એ ઘરડો થશે
આમ ને આમ એકલો
એને ખબર પડતી નહોતી
એ ઘરડો વધારે હતો

કે વધારે એકલો
 એને ખબર પડતી નહોતી
 ઘડપણ સારું
 કે એકલતા
 એને ખબર પડતી નહોતી
 એને હતો - ન હતો ઘડપણે કરી દીધો હતો
 કે એકલતાએ
 બીજામાં વૃક્ષ કે વૃક્ષમાં બીજની જેમ
 એને ખબર પડતી નહોતી
 એને ખબર પડી નહોતી
 એને ખબર પડવાની નહોતી
 પણ એને ખબર પડતી હતી
 એ ઘરડો થઈ ગયો હતો
 અને
 એ એકલો પડી ગયો હતો

‘અરવ’ અને ‘અનેકએક’નાં કાવ્યોની સંયત અભિવ્યક્તિ હવે નથી રહી. ‘વૃદ્ધશતક’ની કવિતાના વિશેષો તારવીને તપાસીએ.

૧. આ કવિતામાં કથનાત્મક શૈલી પ્રયોજાઈ છે.
૨. અહીં બોલચાલની ભાષા પ્રયોજાઈ છે.
૩. પરંપરાગત રૂઢિપ્રયોગો - કહેવતો - લઢણોનો પ્રયોગ થયો છે.
૪. અભિધાત્મક વિધાનો જ ધીમેકથી લક્ષણા-વ્યંજના પ્રગટાવે છે.
૫. વૃદ્ધોની માનસિકતા, એમનો ભાવલોક સક્રિય દશ્યાત્મકતાથી પ્રભાવક બન્યાં છે.

૬. વૃદ્ધોની ગતિસ્થિતિને વર્ણવતાં સમાજની માનસિકતા તથા સંડોવણી સહજ રીતે ગૂંથાઈ જતાં કવિતામાં નૂતન પ્રતિબદ્ધતા પ્રગટી આવી છે.

૭. પ્રતીક/કલ્પનો નહિવત્ છે. ગતિસ્થિતિ પોતે જ પ્રતીકાત્મકતા ધારે છે. કાવ્ય નં. ૪૫ વાંચીએ :

કેડેથી નમી ગયેલી ડોસીને ટેખી
 જુવાન નર માને છે કે
 ડોસી હજુ એનું ખોવાયેલું બાળપણ શોધી રહી છે
 એ તો બોખું મોં ખડખડ ફુલાવતાં
 જવાબ વાળે છે :

ભોંયમાં છુપાયેલ પીટચા મરણને
લાકડીની આ ઠક... ઠકથી
હાકોટા દઉં છું
આવ... બહાર આવ
મોઢામોઢ થા
તેં ભલે મારી કેડ આગોતરી વાળી દીધી
લે, આ ઊભી તારી સામે ભાયડા જેવી
તને ચોટલીએ ન ઝાલું ન હંફાવું
એકાદ વાર ન ફંગોળું
તો હું બે બાપની
પછી તું મને ભોંયભેગી કરવી હોય તો કરજે
કેડેથી નમી ગયેલી ડોસીને દેખી
જુવાન નર
સહેજ ટટ્ટાર ઊભો રહેવા મથે છે

અહીં વૃદ્ધા (ડોશી) નિ:સહાય નથી લાગતી. મૃત્યુને પડકારે છે. ને કાવ્યાંતે જુવાન નર સભાન થઈ જાય છે. એને ‘સહેજ ટટ્ટાર ઊભો રહેવા’ મથતો બતાવીને કવિએ વાર્ધક્યનું એક યુવા પરિમાણ દર્શાવ્યું છે. આવાં અનેક નૂતન પરિમાણો આ કવિતાને વધુ ધ્યાનપાત્ર બનાવે છે.

કવિ બ. ક. ઠાકોરે પણ વાર્ધક્ય વિશે સોનેટકાવ્યો લખેલાં જેમાં વૃદ્ધાનો ભાવલોક વર્ણવાયો છે. અન્ય કવિઓમાંય વૃદ્ધો કે વૃદ્ધત્વનાં સારાં કાવ્યો મળ્યાં છે. દા.ત., નલિન રાવળ, ઉશનસૂ, રાજેન્દ્ર શાહ વગેરે. પણ વૃદ્ધો તથા વૃદ્ધત્વ વિશે ચાર વર્ષમાં વૃદ્ધદશક/વૃદ્ધસપ્તક રૂપે’ ૯૯ કાવ્યો લખીને પ્રગટ કરવાની આ વિરલ ઘટના છે ને તેય સાવ ધીમી ગતિએ – વર્ષમાં પાંચ-સાત કાવ્યો પણ માંડ – લખતા કમલ વોરા પાસેથી આખો સંચય મળે છે એ રોમાંચક ઘટના છે. ખાસ તો આ કાવ્યોમાં વિવિધ ભાવો – પ્રક્રિયાઓ – દશ્યો – સ્થિતિઓ પ્રત્યાયનક્ષમ રીતિમાં અભિવ્યક્તિ પામ્યાં છે. અહીં વક્રોક્તિઓ છે પણ સવિશેષ તો સ્વભાવોક્તિઓ ધ્યાનપાત્ર છે. નિર્વેદને વ્યક્ત કરતો શાંત રસ છે પણ ખાસ તો વૃદ્ધોની નિ:સહાયતા તથા એકલતાને રજૂ કરતો કરુણરસ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. સામાજિક પરિવેશ તથા પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોતાં આ કાવ્યો જુદી જ સિદ્ધિને પામ્યાં છે. દા.ત., કાવ્ય-૬૭ જોઈએ :

જમ ઘર ભાળતો નહીં અને
ડોસી મરતી નહીં
અને ડોસી મરતી નહીં એટલે જીવતી
ખાટલામાં ટૂંટિયું વાળીને પડી રહેતી

ચાદરની બહાર પગ ન ફેલાવતી
 જરૂઠ કાયા ચીંથરે વીંટાળેલી રાખતી
 ક્યારેક મોં સહેજ બહાર કાઢી
 આજુબાજુનું જોવાનો પ્રયત્ન કરતી
 પણ ઝાઝું વરતી ન શકતી
 ઊંઢકારો કર્યા વિના
 ડોકી અંદર સેરવી લઈ
 સાવ ખાલીખમ્મ ખાટલો હોય એમ પડી રહેતી
 પડ્યાં પડ્યાં
 ક્યારે જાગતી અને ક્યારે ઊંઘતી
 એની એનેય ખબર ન રહેતી
 એક તરફ
 આખું આયખું ભુલાઈ ગયેલું અને
 આ તરફ ઘર આખું ડોસીને વીસરી ગયેલું
 ખાંસી ખાતી ત્યારે
 જીવતી હોય એમ લાગતું
 પણ જમ ઘર ન ભાળી જાય એટલે
 ડોસી મરતી નહીં.

વ્યવહારની રૂઢિગત ભાષા અહીં વાસ્તવજીવનના કરુણને બરાબર તાગે છે. આવી રચનાઓમાં નં. ૨૪/૨૫/૫૨/૫૫ પણ આસ્વાદ્ય છે.

કાવ્યોમાં ઘણી વાર ડોસોડોસી દમ્પતી રૂપે સાથે છે – પાસે છે. વૃદ્ધત્વને પ્રવેશતું જુએ છે, માણે છે – ડરે છે – પડકારે છે – પીડા ભોગવે છે – શાંત પડી જાય છે. ક્યારેક ડોસો અને ડોસી ‘સિંગલ’ – એકલાં રહી ગયાં છે ને ઘડપણના ઘેરાવામાં અનેક રીતેભાતે વેકતાં રહે છે. કરુણનો અહેસાસ કરાવતી રચનાઓ વધુ સારી બની આવી છે. કોઈક કોઈક રચના સામાન્ય કથન કે વિધાનોની કક્ષાએ પણ રહી ગઈ છે. છતાં કવિએ એમની અભિવ્યક્તિને તથા ભાવલોકને વિવિધ લઢણો અને પ્રયુક્તિઓથી કાવ્યાત્મક બનાવવાની કોશિશ કરી છે. દા.ત., કાવ્ય નં. ૫૫માં બાળકથાકથનની શૈલી પ્રયોજીને વૃદ્ધના મનને તાગી બતાવ્યું છે. જુઓ :

એક હતો ડોસો એને બે ડોસી
 એક માનીતી
 બીજી અણમાનીતી
 પણ ઉંમર વધતી ગઈ એમ
 માનીતી કઈ અને

અણમાનીતી કોણ
 એમાં ભૂલ થવા માંડી
 માનીતીને કહેવાની વાત
 અણમાનીતીને કહેવાવા લાગી
 અને અણમાનીતીથી છુપાવવાની વાત
 છતી થતી ગઈ
 મૂઝવણનો કોઈ ઉકેલ નહોતો અને
 વરસોનું ટેવાયેલું મન
 કેમેય કરી બદલાય એમ નહોતું
 તોડ કાઢવા
 ડોસાએ મરી જવાનો ઢોંગ કર્યો અને
 મોંઝટ રડશે તે માનીતી એવું નક્કી કર્યું
 પણ થયું એનાથી ઊલટું
 ડોસીઓ
 આંખો મીંચકારતી એકમેકને તાળી દેતી
 બોખા મોંએ ખડખડાટ હસવા લાગી
 મરી જવાનો ઢોંગ કરતો ડોસો
 પારખું કરવા જતાં
 ખરેખરનો ઊકલો ગયો.

આમ તો વૃદ્ધો - એમની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ - માનસિકતા તથા વૃત્તિપ્રવૃત્તિને વર્ણવતાં આ કાવ્યો માનવજીવનના એક કરુણ સત્યને નિર્મમતાથી રજૂ કરે છે. વૃદ્ધત્વના તથા વૃદ્ધોના તનમનના બધા જ ખૂણાખાંચાઓને; પ્રવેગો તથા નિઃસહાય તરફડાટોને વર્ણવતાં આ કાવ્યો માનવસમાજના અર્થહીન જીવનને ચીંધે છે. જન્મથી મરણ સુધીના બધા જ ઉદામાઓ અહીં વ્યંજિત થયા છે. જીવનના અનિવાર્ય કરુણાને કવિએ સહજ હળવાશથી રજૂ કરીને કઠોર એવી માનવનિયતિ - (અર્થાત્ વૃદ્ધાત્વ તથા મરણ)ને ચીંધી છે. વૃદ્ધોની વેદનાઓ - પંડપીડાઓ તથા ભાવો - વૃત્તિઓનું આલેખન વાચકને પણ ગૂમસૂમ કરી દે એવું છે. ઘણાં કાવ્યોનાં દૃષ્ટાંતો લઈને ચર્ચા શકાય એવી ભાવ અને અભિવ્યક્તિની સમૃદ્ધિ આ કાવ્યોમાં છે. કાવ્ય નં. ૮૮નો વૃદ્ધ કહે છે - “જીવવું અઘરું છે / પણ મરવું એથીય અઘરું છે / ન મરી શકવું સહુથી અઘરું છે...” આ ઘણું સૂચક છે. ઘણાં કાવ્યો આવી વિચાર અને ભાવાવેગની સંકેતપૂર્ણ અભિવ્યક્તિથી પ્રભાવક બનેલાં છે. વૃદ્ધો તથા વૃદ્ધત્વ સાથે જોડાયેલા અનેક જીવનસંદર્ભોને કથનવર્ણનમાં ગૂંથી લેતી કવિની કવિત્વશક્તિને સલામ !!

□

['વાસ્તવવાદી નાટક - વૈશ્વિક પરિવેશમાં'] : લેખક : ભરત દવે, પ્રકાશક : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશ પાર્કની બાજુમાં, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ. મુખ્ય વિકેતા : ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ. પૃષ્ઠસંખ્યા : ૪૨૪, કિંમત : રૂ. ૪૦૦/-

આપણે ત્યાં વાસ્તવવાદ શબ્દ જે અર્થમાં પ્રયોજાય છે તે મોટા ભાગે કલાના સંદર્ભમાં જ હોય છે. આ કલામાં પણ ચિત્રકલામાં કામ કરતા કલાકારો 'રીયાલિસ્ટ' શબ્દ પ્રયોજે છે તો સિનેમાના સંદર્ભમાં 'રીયાલિઝમ' શબ્દ પ્રયોજાય છે. પણ ગુજરાતી સાહિત્યના સંદર્ભમાં વાસ્તવવાદ શબ્દ બહુ નહિવત્ પ્રયોજાય છે. ત્યારે આપણે ત્યાં ભજવાતા નાટકના સંદર્ભમાં તો તેના વિશે વિચાર ખાસ થતો હોય તેવું બનતું નથી. નાટક જોતો અને ભજવતો એક મોટો વર્ગ એવું માને છે કે નાટક ભજવવાની કલા છે એટલે તે સહેતુક જતી એક કૃત્રિમ કલા છે. એ વાસ્તવિક ન હોઈ શકે. તખ્તા ઉપર નટ કહેતા અભિનેતા કે કલાકાર જે કંઈ કરે છે તે એક કરેલી પ્રેક્ટિસના પરિણામરૂપ એક જાતની રજૂઆતમાત્ર છે. એટલે એને વાસ્તવિક કેમ કહેવી ? પણ આ જ રજૂઆત એટલી બધી અસરકારક હોય છે કે તે દર્શકોને વાસ્તવિકતાનો અનુભવ કરાવે છે. મૂળે અભિનેતાએ જે કંઈ રજૂઆત કરી તે એક લખાયેલી સ્ક્રિપ્ટના આધારે હોય છે. તેથી તે મૂળ વાત જ વાસ્તવનો એક ભાગ હોય છે જેના પરિણામે રજૂઆત વાસ્તવિક લાગી હતી. પણ ગુજરાતી પ્રેક્ષક આ રીતે વાસ્તવવાદી નાટક જોવા ટેવાયેલો નથી. એ હંમેશાં અતિનાટક (મેલોડ્રામા)ને જ જોવા ટેવાયેલો છે.

ગુજરાતી નાટકની આ વાસ્તવિકતા છે. આ વાતાવરણમાં આપણા જાણીતા નાટ્યદિગ્દર્શક ભરત દવે એક પુસ્તક 'વાસ્તવવાદી નાટક - વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં' ગુજરાતી વાચકો સમક્ષ રજૂ કરે છે. પહેલા પ્રકરણ-વાસ્તવવાદનો અર્થ-માં લખે છે, 'લાભશંકર ઠાકરનું નાટક ચંદ્રવદન મહેતાના નાટકથી જુદું ક્યાં પડે છે ? અથવા રતન ધિયમ અને હબીબ તનવીરનાં નાટકો અને આપણાં મુંબઈ-અમદાવાદનાં વ્યાવસાયિક નાટકો વચ્ચે મોટો ભેદ ક્યાં દેખાય છે ? અથવા વિદેશી નાટ્યકારની વાત કરીએ તો બ્રેખ્તનું નાટક ઈબ્સનના નાટકથી ક્યાં જુદું પડે છે ? આર્થર મિલરનું 'ડેથ ઓફ બ સ્વેસમેન' બેકેટના 'વેઈટિંગ ફોર ગોદો'થી અલગ શા માટે દેખાય છે ? નસિરુદ્દીન શાહનો અભિનય શંભુ મિત્રાના અભિનયથી કઈ બાબતમાં જુદો પડે છે ? મનમોહન દેસાઈની ફિલ્મો ઝડપી અને બિમલ રોયની ફિલ્મો ધીમી શા માટે જણાય છે ? પિટર બ્રુકનું મહાભારત બી. આર. ચોપરાની મહાભારત ટીવી શ્રેણીથી કઈ કઈ બાબતમાં અલગ લાગે છે ? આમ એક પ્રશ્નથી વાસ્તવવાદના જુદા પણાને તેઓ નાટકના

પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજાવે છે.

પણ અહીં વાત આટલે સુધી જ મર્યાદિત નથી. જગતમાં નાટકની શરૂઆત થઈ ત્યારથી નાટક વાસ્તવવાદી થયું ત્યાં સુધીના ઇતિહાસને તેઓ વિસ્તારથી જણાવે છે. અને સમયના અલગ અલગ તબક્કે કઈ રીતે નાટક બદલાયું તથા કેવા કેવા સંજોગોમાં તે અનેકવિધ પરિબળોથી પ્રભાવિત થયું તેની ઉદાહરણ સહિત ચર્ચા કરે છે અને પ્રત્યેક પ્રભાવિત કરનાર પરિબળોની વિગત જણાવે છે. નાટક એ સર્વ કલાઓનું સંગમ છે. તેમ એ સમાજનું પ્રતિબિંબ પણ છે. એ મુજબ અહીં સામાજિક, આર્થિકની સાથે એમણે વૈજ્ઞાનિક અને અન્ય કલાઓનો પણ કેવો પ્રભાવ નાટક પર પડ્યો તેની પણ નોંધ સવિસ્તર કરી છે. વાસ્તવવાદની જોડાજોડ નિસર્ગવાદ, રંગદર્શીવાદ, પ્રતીકવાદ અને અભિવ્યક્તિવાદની અને તેના સર્જકોની વાત પણ થઈ છે. આ બધી શૈલીના બધા મળીને એકતાલીસ જેટલા નાટ્યકારોની વાત એમણે વિગતે કરી છે. તો નાટક એ ભજવણીની કલા છે એટલે એના લેખકો પૂરતી વાતને મર્યાદિત ન રાખતાં એમણે સોળ જેટલા ટેકૂનિશ્યનો (છ) અને દિગ્દર્શકો (છ) વાસ્તવવાદી અને અન્ય ચાર)ની વાત પણ કરી છે. અંગ્રેજી એટલે બ્રિટિશ ઉપરાંત આઈરીશ, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન, રશિયન અને અમેરિકન નાટકોની વાત પણ કરી છે. એવું પણ બને કે બધાને બધાએ ન પણ વાંચ્યા હોય. તેવા અનેક લેખકો અને તેમનાં નાટકો વિશે અહીં વાંચવા મળે છે. વૈજ્ઞાનિક ચાર્લ્સ ડાર્વિન, અર્થશાસ્ત્રી કાર્લ માર્ક્સ અને સંગીતકાર રિચાર્ડ વાગ્નરે પણ રંગભૂમિને પ્રભાવિત કરી હતી તેની વાત પણ થઈ છે (પણ સિગમંડ ફ્રોઈડનો પૃષ્ઠ પડ ઉપર માત્ર ઉલ્લેખ સિવાય કોઈ ચર્ચા નથી થઈ). અને મહત્ત્વની એવી બે શોધો, વીજળી અને સિનેમાથી રંગભૂમિ પર આવેલા બદલાવની પણ સવિસ્તર નોંધ થઈ છે.

વિક્ટર હ્યુગોએ એક વાર કહેલું કે 'પ્રેક્ષકવર્ગ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. એક, કે જે નાટકોમાં ફક્ત 'એકશન' એટલે કે તખ્તા પર ભજવાતી ઉત્તેજક સનસનાટીભરી ઘટનાઓ જ જોવા માગે છે. બીજો, સ્ત્રીવર્ગ કે જે નાટકોમાં વ્યક્ત થતી લાગણીઓના તાણાવાણાથી ભારે વિચલિત થવાનું પસંદ કરે છે. અને ત્રીજો વિચારકો કે ચિંતકોનો પ્રેક્ષકવર્ગ, જે પાત્રોની સમજ, તેનાં કાર્યો અને નિર્ણયોને બારીકાઈથી જોઈને ચકાસવાનું બુદ્ધિગમ્ય વલણ ધરાવે છે.' (પૃ. ૮૯) વિક્ટર હ્યુગોની વાતને નોંધતાં લેખક પ્રેક્ષકોની પસંદગી અંગે ચર્ચા કરે છે. અને એરિક બેન્ટલીના મતની પણ નોંધ કરે છે કે, મૂળમાં રંગભૂમિ ક્યારેય કલાનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ બની શકે ખરી ? (પૃ. ૮૦) અલબત્ત લેખકે તો નાટકને કલાસ્વરૂપ માનીને જ ચર્ચા કરી છે.

સંગીત અને નાટકની ચર્ચા કરતા લેખક મોઝાર્ટને નોંધતાં લખે છે, સંગીત

એ નાટકનો આત્મા છે અને નાટક એ સંગીતનું શરીર છે. [(પૃ. ૭૯) - ‘સાચું નાટક સંગીતના ચમત્કારિક જળમાં ઝબોળાયેલું હોવું જોઈએ. ભજવણી દરમિયાન બોલાતા શબ્દો કરતાં સંગીતનું પ્રભુત્વ જળવાઈ રહેવું જોઈએ.’ - રિચાર્ડ વાગનર (પૃ. ૮૧)] - આ વાતના સમર્થનમાં ભરત દવે મરાઠી અને ગુજરાતી દેશી નાટક સમાજનું અને હિન્દી ફિલ્મોના ૧૯૩૩થી ૧૯૪૪ના સમયનું ઉદાહરણ આપે છે. પણ વાસ્તવાદી નાટકના (અને ફિલ્મોના પણ) કેટલાક દિગ્દર્શકો એવું માને છે કે નાટક (ફિલ્મ)માં સંગીત હોવું જ ન જોઈએ એ વાતની ચર્ચા જ નથી થઈ તે બાબતનું થોડું આશ્ચર્ય થાય છે. ફિલ્મો અને નાટકો એમ બંનેમાં સંગીતરહિત રજૂઆતો અનેક દિગ્દર્શકોએ કરી જ છે.

પુસ્તકમાં ઉલ્લેખેલા નાટ્યલેખકોના અને અનેક નાટકોના ફોટોગ્રાફ્સ પણ સમાવિષ્ટ કરીને ભરત દવેએ પુસ્તકને અધિકૃત કર્યું છે. વાસ્તવવાદની વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વાત કરવાની હોય એટલે તેમાં ભારતીય રંગભૂમિની વાત પણ હોય જ. પ્રસ્તુત સંચયનાં બધાં મળીને ૧૯ પ્રકરણોમાં છેલ્લાં બે પ્રકરણોમાં ભારતીય નાટક અને ગુજરાતી નાટકની ચર્ચા કરી છે. ભરત દવેએ ગુજરાતી નાટકને ભારતીયમાં ન સમાવતા એક અલગ પ્રકરણમાં આલેખ્યું એ સરાહનીય છે.

પ્રસ્તુત સંચયના ઉપસંહારમાં અંતે લેખક નોંધે છે, ‘વર્ષો પહેલાં આપણા નાટ્યકાર શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાએ દુનિયાભરના બદલાતા નાટ્યપ્રવાહોને વહેવાસર પારખી જઈને આપણા લેખકો અને કલાકારોને ચેતવેલા કે પ્રોસિનિયમ થિયેટર આપણે જ્યાંથી ઉઠાવ્યું એ પશ્ચિમના નાટ્યકારો પણ આજકાલ તેનાથી અંતર કરવા માંડ્યા છે અને વાસ્તવને છોડીને જાતજાતની કલ્પનાશીલ રંગભૂમિના વિકાસની સંભાવનાઓ તલાશી રહ્યા છે અને બીજી બાજુ દુર્ભાગ્યે આપણું ગુજરાતી નાટક હજુ પણ એ જ પ્રોસિનિયમ થિયેટરમાં ભજવાતાં ચીલાચાલુ રિયાલિસ્ટિક ડ્રોઈંગરૂમ-ફારસમાં અટવાઈને પડ્યું છે. તેનાથી આગળ જઈને કશુંક નવું, કલ્પનાશીલ સર્જવાની શક્તિ જ કદાચ આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ. ભારતીય તેમજ ગુજરાતી નાટક સવેળા આંખ ચાળીને બેઠાં થાય અને આ સંદર્ભે કોઈક વૈકલ્પિક વિચારણા હાથ ધરે એવી આશા રાખીને વિરમીએ.’ (પૃ. ૪૦૯) આ ચિંતા જેટલી ગુજરાતી રંગભૂમિ અંગે છે તેટલી જ ગુજરાતી ફિલ્મોને માટે પણ વિચારણીય છે. (નાટકોની સાથે ફિલ્મ અંગેની ચર્ચા પણ જરૂર જણાઈ ત્યાં ભરત દવેએ ગ્રંથમાં સામેલ કરી જ છે.) પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૩૪૨ ઉપર ભરત દવે લખે છે, ‘યુજિન ઓ’નીલ અને તેના અનુગામી નાટ્યકારોએ જ્યારે અમેરિકાની આંતરખોજ કરીને નિષ્કર્ષ તારવ્યો કે રંગભૂમિ તે ઉદ્યોગ નથી પરંતુ કલા છે - ત્યારે અમેરિકન કલાકારો, લેખકો અને પ્રેક્ષકોમાં એ પ્રતીતિ દઢ બની કે તમામ

નૈસર્ગિક સ્ત્રોતોમાં નાટક એ સૌથી મોટો અને શ્રેષ્ઠ પ્રેરણાસ્ત્રોત છે.’ અત્યંત વિચારણીય છે. આવી વિચારણા ભારતીય સમાજમાં કેમ ન થઈ તે અત્યંત ચિંતાજનક બાબત છે.

સંચયની પ્રસ્તાવના જાણીતા નાટ્ય લેખક શ્રી હસમુખ બારાડીએ લખી છે. ભરત દવે જેવા નાટ્યદિગ્દર્શકને લેખક તરીકે આવકારતાં એમણે ‘દિગ્દર્શકનો નવો અવતાર’ એમ કહ્યું છે અને લખ્યું છે, ‘કલ્પના કરો દિગ્દર્શક – કમ્પ્યૂટર સામે ?’ પણ ભરતે અહીં કમ્પ્યૂટર પરથી માહિતી ભેગી કરીને જ આપી દીધી નથી. એનાં પોતાનાં નિરીક્ષણો પણ આપ્યાં છે. એ રીતે ફક્ત માહિતી આપતો ગ્રંથ ન બની રહેતા વાસ્તવવાદી નાટકના એક ઉત્તમ સંદર્ભગ્રંથની આપણી જરૂરિયાતને પોષે છે. આ પ્રકારના ગ્રંથમાં હોવી જોઈએ કર્તાસૂચિ આ પુસ્તકમાં નથી. એ હોવી જોઈએ. અને તે પણ તેનું પ્રકાશન જ્યારે વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ કરે છે ત્યારે નથી તેનું આશ્ચર્ય છે. બીજી આવૃત્તિમાં આ સૂચિ સામેલ થશે તેવી આશા રાખીએ. અને નાટ્યદિગ્દર્શક ભરત દવેના આ નવા અવતારને આવકારીએ.

પણ આપણે ત્યાં તકલીફ એ છે કે નાટકની સાથે સંકળાયેલા લોકો મોટા ભાગે તેના ગ્લેમરથી વધુ આકર્ષિત થઈને આ ક્ષેત્રમાં આવ્યા હોય છે. એને સ્ટેજ પર પરફોર્મ કરવામાં જ વધુ રસ હોય છે. કેટલાક ફિલ્મ-ટીવી ક્ષેત્રે આગળ વધવા માટે પણ નાટકના તખ્તાને પગથિયું સમજે છે. પરિણામે આવી બધી બાબતોને તેઓ એકેડેમિક કહી હસી નાખે છે. અને જાતે જ પોતાનો વિકાસ અટકાવે છે. (પુસ્તકની પ્રસ્તાવના ‘દિગ્દર્શકનો નવો અવતાર’માં શ્રી હસમુખ બારાડી લખે છે, ‘આજનો નટદિગ્દર્શક અથવા નાટ્યકાર આવા ગ્રંથો વાંચે છે, વાંચશે ખરા ?’ અને તોપણ આગળ ઉપર શ્રી હસમુખ બારાડી એમ પણ લખે છે કે, ‘આવા પ્રયત્નો ભલે આછા વંચાય, કે ઓછા ચર્ચાય તોપણ આવા એકસો ગ્રંથો-અભ્યાસો લખાવા અને પ્રસિદ્ધ થવા જોઈએ.) એટલે આવા પુસ્તકો સક્રિય નાટક સાથે સંકળાયેલા કરતા વધુ પ્રેક્ષકો જ રસ લઈને વાંચતા હોય છે. ભરત દવેએ આપણાં નાટકો રજૂકર્તાઓના વિશે કરેલી એક નુકતેચીની નોંધનીય છે. ભરત દવે લખે છે, ‘લેખક-દિગ્દર્શકે પણ પ્રેક્ષકો પર દોષારોપણ કરતા રહેવાને બદલે જાતે આત્મનિરીક્ષણ કરવું પડશે કે ખરો દોષ ક્યાં રહેલો છે ?’ (પૃ. ૪૦૨)

□

વિચાર-મનનસ્ફુર્તિગોની દીપમાળા | અજય પાઠક

['દીવે દીવે દેવ': ચંદ્રકાન્ત શેઠ, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., પ્રથમ આવૃત્તિ જાન્યુઆરી ૨૦૧૬, પૃષ્ઠસંખ્યા - ૧૬૮, ક્રિંમત : રૂ. ૧૫૦]

સુપ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠનાં ગદ્ય લખાણોનો આ સુવાચ્ય સંગ્રહ છે. મહદ્ અંશે ચિંતનિકા સ્વરૂપના ગદ્યખંડો અહીં સંગ્રહિત થયા છે. પ્રાસ્તાવિક લઘુનોંધમાં લેખકે અહીં નિરૂપિત વિચારસામગ્રીને 'આ પ્રસાદ - સૌંદર્યનારાયણનો' એમ કહી શબ્દસૌંદર્યમાં સમાવિષ્ટ અધ્યાત્મલક્ષી ફોરમનો નિર્દેશ આપી દીધો છે. અહીં 'પ્રસાદ' શબ્દ પણ સાર્થક છે. સત્યનારાયણનો પ્રસાદ પડિયામાં પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણ સૂચક છે. અહીં સૌંદર્યનારાયણનો પ્રસાદ દોઢ-બે પાનમાં રજૂ થાય છે. આકાશવાણી પર વહેલી સવારે પ્રસારિત થતા અમૃતધારા કાર્યક્રમમાં રજૂ થતા વિચારોનું સ્મરણ કરાવે તેવાં લખાણો અહીં પ્રથમ ભાગમાં છે, ટૂંકા અને તેજ પાથરતા ગદ્યખંડો !

પુસ્તકમાં ત્રણ વિભાગમાં કુલ ૪૪ ગદ્યખંડો છે. પ્રથમ વિભાગમાં ૨૦, બીજા વિભાગમાં ૧૬ અને ત્રીજા વિભાગમાં ૮; ૪૫મા ક્રમે પરિશિષ્ટમાં ૧ : ચંદ્રકાન્ત શેઠનું સાહિત્યસર્જન ૨ : ચંદ્રકાન્ત શેઠ - જીવનિકા... એમ વિશેષ માહિતી આપવામાં આવી છે. ત્રણે વિભાગમાં અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ જુદું જુદું છે. તેથી લેખકની ગદ્યશૈલી કેવાં કેવાં રૂપો ધારણ કરી શકે છે તે નોંધવું જરૂર રસપ્રદ બને, પરંતુ પ્રથમ ભાગમાં મુકાયેલા ગદ્યખંડો પુસ્તકનું હાઈ છે. સવા પાનમાં સમાયેલી અભિવ્યક્તિ 'અંતરલોક' પુસ્તકના પ્રથમ ક્રમાંકે છે. જાણે એક ગદ્યકાવ્ય વાંચતા હોઈએ તેવી અહીં શૈલી છે. આરંભ આ રીતે છે : "હે શ્રેયસી ! તું જ મારી પ્રેયસી ! તારા જ નામસ્મરણથી શુભાંકિત હો મારા જીવનની એકએક ક્ષણ..." આગળ જતાં અભિવ્યક્તિ રોમેન્ટિક બની વિહરે છે. "હું ઝંખું છું કોઈ સ્વાત્તિક્ષણે તારી અંતર-સીપમાં મોતી રૂપે અવતરવા. તારા સાન્નિધ્યે જ મારી સભરતા. તારા માધુર્યે જ મારી મહત્તા. તું જ હોઈ શકે મારાં નેત્રોનું નિર્વાણ. તું જ મારી નાસિકા માટેનું અનાઘ્રાત પુષ્પ. તારી જ રાત્રે મારો અજવાસ. તારા સમગ્ર અસ્તિત્વના સ્રોતને ધસમસ વહેવા દે મારા પ્રતિ. દીવાને દીવો, નજરને નજર, હાથને હાથ મળે ને હોઠને મળે હોઠ. અંગેઅંગ એવાં મળે, એવાં ગૂંથાય કે આપણને ઉભયને લાગે ઉત્તમ ભોગ. આપણા ઉભયના સંયોગે ઊઘડવા લાગે પ્રાણમાં પુષ્પો જ પુષ્પો. મનનાં તીર એવાં ખેંચાય તનની કમાનેથી કે સીધો લક્ષ્યવેધ કરે અહંતાના કાળમીઠ પહાડનો." અંતમાં પ્રિયને પરસ્પરની સહાયથી અંતરલોકમાં ઊતરવાનું આવાહન કરીને પ્રસન્નતાપ્રાપ્તિની અભીપ્સા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. "પ્રિયે, ચાલો આપણે પરસ્પરની સહાયથી ઊતરીએ આપણા અંતરલોકમાં ઊંડે ને

ઉંડે. નિષ્કંપ નિસ્તલતામાં સ્થિર કરીએ આપણી ચેતનાને. અભાવના ખ્યાલોની ખલેલ હવે બંધ. વણપુરાયેલી અપેક્ષાઓનો વિક્ષોભ પણ બંધ. બધું જ શાન્ત, સ્વસ્થ અને એટલે જ પ્રસન્ન. એવી પ્રસન્નતામાં જ માણીએ આપણે આપણી માટીમાં મહેકતું પરમાત્માનું મન.” ઊર્મિ અને ભાવ-રસિત પ્રસ્તુત ગદ્યનો લય, ભાવોદ્રેક કાવ્યની કોટિનો છે, તેમાંથી પમરતો પરિમલ અધ્યાત્મ કોટિનો છે. ગદ્યરચનાનું ભાવપુદ્ગલ આસ્વાદ્ય છે, શબ્દસંરચનામાંનું સૂક્ષ્મ લયનર્તન નોંધપાત્ર છે.

પ્રથમ વિભાગનાં અન્ય ૧૯ લખાણો ગદ્ય-અભિવ્યક્તિની રીતે સહેજ જુદાં અને પુસ્તકના શીર્ષકને સાર્થક કરનારાં પ્રેરક લખાણો છે. ચોથા મુખપૃષ્ઠ પર અપાયેલા પુસ્તકપરિચયના શબ્દો નોંધીએ : “શબ્દના કોડિયામાં પ્રગટાવેલા વિચાર-મનના દીવા આપણને એક નવા જ દેવનો પરિચય કરાવે છે. તમારો એક સુવિચાર પણ દેવ છે, સંસ્કારઘડતર માટે કરવામાં આવેલું તમારું નાનુંઅમથું મનન કે ચિંતન પણ દેવ છે. અને એકાંતમાં કે સત્સંગમાં મળી ગયેલી કોઈ સંવેદના પણ દેવ છે.” આમ દેવસ્વરૂપ વિચારોની અહીં વંદના જોવા મળે છે. આ શબ્દવંદનામાં ઊર્મિ, ચિંતન, મનન, વિચાર, કલ્પના વગેરેનું સુંદર સંયોજન જોવા મળે છે. એક શબ્દમાં રહેલા વિચાર-સ્ફુર્લિંગને વ્યવસ્થિત રીતે સંકોરતાં જઈને લેખક વિચારદીપ પ્રાગટ્ય કરે છે. એવા અનેક શબ્દોમાં રહેલ અજવાસને પ્રગટ કરી એક સુંદર દીપમાળા પ્રગટાવે છે. વિચારોનું સૌંદર્ય, શબ્દોનું સૌંદર્ય, શૈલીનું સૌંદર્ય આસ્વાદ્ય બની રહે છે. ‘સંકલ્પ’ શબ્દને લઈને વિચારવિસ્તાર કરતાં આરંભમાં જણાવે છે કે “સંકલ્પ શબ્દ કાને પડતાં જ ‘તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ !’ – એ પંક્તિ યાદ આવી જાય છે.” પછી તરત જણાવે છે કે “સંકલ્પ હોય મુશ્કેલીઓ સહન કરીનેય આગે કદમ ભરવા માટેનો, સંકલ્પ હોય પરાક્રમ કે સાહસ કરવા માટેનો, સંકલ્પ હોય આત્મસમૃદ્ધિ માટે, આત્મસિદ્ધિ માટે.” પછી સંકલ્પ કરવો એટલે શું એ સમજાવતાં લેખક કહે છે, “સંકલ્પ કરવો એટલે દઢ નિશ્ચય કરવો, પ્રતિજ્ઞા લેવી, વ્રત લેવું. આપણું મન અનેક સંકલ્પો-વિકલ્પો વચ્ચે સતત આંદોલિત થયા કરતું હોય છે. પારા જેવા ચંચળ મનને સ્થિર કરવું, દઢ કરવું, એકાગ્ર કરવું એ કાર્યસાધનાનું પહેલું પગલું છે. આ પગલું – આ ડગલું જોઈવિચારીને ભરવાનું; પણ પછી વીર નર્મદ કહે છે તેમ તે હઠાવવાનું નહીં. આનું નામ જ સંકલ્પ.” સંકલ્પ લીધા પછી તેને વળગી રહેવાની અનિવાર્યતા સમજાવતાં પ્રખ્યાત ઉક્તિઓના સહારે સંકલ્પસિદ્ધિની મથામણ કેવી હોય તેનો ખયાલ આપે છે. જોઈએ : “ ‘કાર્ય સાધયામિ દેહં યાતયામિ વા’ ‘કરુંગે યા મરુંગે’, ‘કમ વોટ મે’. પલાયનથી પારોડનાં પગલાં તો ભરાય જ નહીં. ન દૈન્યં બતાવાય કે ન પલાયન કરાય. તીર જેમ લક્ષ્યની દિશામાં ધસે એમ જ આપણે આપણો સંકલ્પ સિદ્ધ કરવા ધસવાનું હોય.” ત્યાર બાદ મહાપુરુષોની ઉક્તિઓને યાદ કરીને ગાંધીજીને યાદ કરે છે. કહે છે, “અલ્યાત્મામાંથી

મહાત્મા બનનાર ગાંધીજીના જીવનમાં સંકલ્પે કેવો પ્રબળ ભાગ ભજવ્યો છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.” અંતમાં લેખક કહે છે કે “જેમ કલ્યાણ કરનારો દુર્ગતિને પામતો નથી તેમ શિવસંકલ્પ કરીને સાધકની રીતે જીવનયજ્ઞ કરનારો પણ દુર્ગતિને પામતો નથી.” વિચારને સ્ફુટ કરવો, સંદર્ભો દ્વારા સમજાવવો, વિચારનો વિસ્તાર કરવો અને અધ્યાત્મસંકેત સુધી વિકસાવવો એવો ઉપક્રમ લેખકનો રહ્યો છે. એક સારા ગદ્યકાર હોઈને તેમનું ગદ્યશિલ્પ આસ્વાદ્યું ગમે છે. ‘સંકલ્પ’ પછી ‘પ્રયત્ન’, ‘પ્રાપ્તિ’, ‘પરિતોષ’ એમ પ્રત્યેક ગદ્યખંડ આગવા સૌંદર્ય સાથે પ્રસ્તુત થયા છે તેમ ચારેય ગદ્યખંડનો સંયુક્ત એકમ લઈ વિચારીએ તો ભાવસમૃદ્ધ થવાય છે. પુસ્તકના પેટાશીર્ષકને વિચારીએ તો આખો ઉપક્રમ એક બૃહદ્ રંગોળી સમાન લાગે; પેટાશીર્ષક છે : ‘શબ્દોના મોતીની રંગોળી’ એવું એક બીજું ગુચ્છ બને છે ‘આંગણું’, ‘બારી’, ‘અગાશી’, ‘આકાશ’, ‘ક્ષિતિજ’. વળી એક ગુચ્છ બને છે ‘મૃગજળ’, ‘પાણી’, ‘પ્રવાહ’, ‘પનઘટ’, ‘પનિહારી’ વગેરે. પ્રથમ વિભાગનો છેલ્લો લેખ છે ‘વાસરી’. ‘વાસરી’ એટલે ડાયરી. આ લેખ એટલા માટે વાંચવા યોગ્ય છે કે ડાયરીલેખન લગભગ પ્રત્યેક શિક્ષિતજન યથાશક્તિમતિ કરી જ શકે. એ મૂલ્યવાન લેખન છે. પત્રલેખન ભલે ઓછું થયું, ડાયરીલેખન વિકસાવવા જેવી ટેવ છે. લેખના અંતમાં ડાયરીલેખન માટે પ્રેરણા આપતાં લેખક જણાવે છે કે “ ‘Keep a diary and it’ll keep you.’ વાસરી દ્વારા પંડ સાથે ગુફ્તેગો કરવાનો, પંડ સાથે વાતે ચડવાનો જે મહામૂલો અવસર સાંપડે છે તેને આપણે કદીયે ગુમાવીએ નહીં; બલકે વાસરીમાં રહીને એક-એક વાસર (દિવસ) કે વારને આપણાપણાથી મુદ્દાંકિત કરવા કોશિશ કરીએ.”

વિભાગ-૨માં મધ્યમ કદના ૧૬ નિબંધો છે. ‘ગાંધીજી – આપણી મોટી મિરાત’, ‘એકવીસમી સદી – મારી દષ્ટિએ’, ‘શિક્ષક અને તેનો ધર્મ’ એવા વિચાર-પ્રધાન લેખોનો ઉલ્લેખ કરીને પણ જેમાં ગદ્યસર્જક ચંદ્રકાન્ત શેઠનો પરિચય થાય છે તેવા અન્ય કેટલાક લેખો વધુ આસ્વાદ્ય છે, શૈલીની દષ્ટિએ. ‘ખોવું અને ખોળવું’, ‘ખોખલા જણની કેફિયત’, ‘આષાઢચ પ્રથમ દિવસ’, ‘આપણા જમાદાર ધનાજી’ આ રીતે જોવા જેવા છે. ‘દીપવંદના’ અને ‘દીપોત્સવીના દીવે દીવે દેવ, આંગણે આવો’, ‘શ્રીકૃષ્ણ : વેણુધર ને ચક્રધર’ ખાસ ઉલ્લેખનીય ગણાય. દીવે દીવે દેવની કલ્પના અને ‘આત્મદીપો ભવની ભાવનાને આત્મસાત્’ કરવા પ્રેરે તેવા શબ્દો પ્રેરણાદાયી બને છે. ‘દીપવંદના’માં વિચાર-વિહાર આસ્વાદ્ય છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ : વેણુધર ને ચક્રધર’માં સવા ત્રણ પાનમાં શ્રીકૃષ્ણની યુગપત્નિ ઇબિ લેખક રજૂ કરી દે છે તે પ્રભાવક છે. લેખના અંતમાંના શબ્દો નોંધીએ. “વટપત્ર પર શયન કરતા અને પગનો અંગૂઠો મુખમાં લઈને ચૂસતા બાલકૃષ્ણની, ગોપીજનો વચ્ચે વેણુવાદન કરતા અને ત્રિભંગમુદ્રામાં ઝૂમતા રાસેશ્વરની તેમ ગીતાગાયક યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણની સિદ્ધિ અને શક્તિનું સર્વતોમુખી

પ્રવર્તન થાય એમાં જ આપણી પ્રશાંતિ અને પ્રસન્નતા છે. એ શ્રીકૃષ્ણશક્તિનું અવતરણ આ કારાગારે જકડાયેલી લોકશાહીરૂપ દેવકીની કૂખે થઈને રહેશે.” આવો એક આશાવાદી સૂર પણ લેખક અહીં વ્યક્ત કરી લે છે.

વિભાગ-૩માં મુકાયેલા લેખો અભિવ્યક્તિની રીતે જરા જુદા પડે છે. ‘એ બારીમાંથી દૂર દૂર જોઈ રહી હતી...’, ‘માયાનું જર્નલ, મૌલિકની નોટ’ વાર્તારસ ઊભો કરે છે તેથી સુવાચ્ય છે. ‘કૌમુદી માટે હસવાનું’ એક સંવેદનઆલેખ તરીકે જોઈ શકાય. પણ આવી અભિવ્યક્તિ હૃદયના ઊંડાણ સુધી પહોંચતી નથી. ‘અંતઃસ્વર’નું કથન અંતે જતાં રહસ્યસ્ફોટ કરીને એક પ્રેરણાદાયી સંદેશ મૂકી જાય છે. આ અનુવાદ છે. અન્ય પણ એક-બે અનુવાદો અહીં મુકાયા છે.

એકંદરે આખું પુસ્તક પ્રેરણાદાયી સાહિત્ય તરીકે આવકાર્ય છે. શિષ્ટ અભિરુચિ ધરાવનારા વાચકોને જરૂર આનંદ આપશે.

□

પ્રજાતંત્રમાં જાહેરતંત્રનો અચ્છો અંદાજ | ડંકેશ ઓઝા

['વહીવટની વાતો'] : લે. કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક, પ્રકાશક : દર્શક ઇતિહાસનિધિ, વડોદરા, વિતરક : રંગદ્વાર પ્રકાશન, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૧૫, પૃ. ૩૯૨, કિંમત : રૂ. ૪૯૦/-]

લોકશાહીમાં જાહેર વહીવટ પ્રજાને સ્પર્શે છે અને ક્યારેક તો પ્રજાને પીડે છે. છતાં તેના વિશે સામાન્ય પ્રજાજનોમાં પર્યાપ્ત માહિતી હોતી નથી. જે બાબત બધાંને સ્પર્શતી હોય તેના વિશે બધાં પૂરતું જાણે તે જરૂરી હોય છે. જાહેર પ્રજાતંત્ર, જાહેર બાબતો, જાહેર હિતની યાચિકા જેવા શબ્દો વારંવાર વપરાતા હોવા છતાં ભાગ્યે જ કશું ‘જાહેર’ હોય અને ઘણું બધું ગોપનીય હોય એવો ઘાટ ઘડાઈ આવતો હોય છે ! સ્વસ્થ લોકશાહી માટે આ સારી બાબત નથી.

સરકારી સેવાની સ્મરણયાત્રા જેવા પુસ્તકને ‘વહીવટની વાતો’ નામ આપીને તેનું સંકલન રજૂ કર્યું છે એમ લેખક કહે છે. પરંતુ પાંત્રીસ વર્ષની સરકારી સેવાને આવરી લેતી અને સાડાચાર વર્ષ દૈનિક સમાચારપત્રમાં ચાલેલી લેખમાળાનું આ સંકલન એટલા માટે પ્રસ્તુત છે કે તે આઝાદીના પહેલા ચાર દાયકાના એ સમયના જાહેર વહીવટની કંઈક ઝાંખી કરાવે છે. લેખકે એટલે કે અધિકારીએ તાલીમ મુંબઈ રાજ્યમાં લીધી, પરંતુ સેવાની શરૂઆત સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યમાં કરી. નિવૃત્તિ પછી પણ ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપનામાં સક્રિય રહ્યા ત્યાં સુધીની વિગતો અહીં જાણવા મળે છે. યાજ્ઞિકસાહેબનું માનવું છે કે સૌરાષ્ટ્રની સરકારે જનતાને સાચી નિસબતથી

નમૂનેદાર સુશાસન આપ્યું, ‘કાઠિયાવાડનો સીનો બદલી નાખ્યો.’ તે વખતની નેતાગીરી પાસે પ્રામાણિકતા, પરિશ્રમ અને આત્મવિશ્વાસ હતાં.

યાજ્ઞિકસાહેબ નડિયાદના નાગર અને મુંબઈમાં ભણેલા. તેથી તેમનો વ્યાપ વિશાળ છે. તેમની નજર સામે એક ઉત્તમ પુસ્તક ‘Men who Ruled India’ છે. જે પ્રગટ થયા પછી વીસ વર્ષ બાદ તેમના હાથમાં આવ્યું અને તે સાથે ઉચ્ચ અધિકારીઓ ફિલિપ વુડરફ, અશોક મિત્ર, બી. કે. નહેરુ, લલિત દલાલ, રિબેરો અને સુબ્રમણ્યમ જેવાનાં આત્મવૃત્તાંતો છે, જે તેમને આ ક્ષેત્રે અત્યંત ઉપયોગી અને રસપ્રદ લાગ્યા છે.

ચારસો પાનાંના પુસ્તકમાં પોતાના અનુભવો લખવા પાછળનો ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે તેથી તંત્ર અને જનતા એકબીજાને વધુ ઓળખે અને એ રીતે કલ્યાણરાજ્યની લોકશાહી સફળ બને. અનુભવોમાં એમને ભાગે અન્યાયો અને સંઘર્ષો પણ નથી આવ્યા એવું નથી, પરંતુ વિધાયક માનસિકતાને કારણે આવી કડવાશ ઓછી થઈ ગઈ એમ પણ એમણે લખ્યું છે. બે-ત્રણ જગ્યાએ ગેરસમજ ન થાય માટે નામ બદલ્યાં છે. પણ બાકીનાં અસલ નામો જ રાખ્યાં છે એવો ખુલાસો તેમણે કર્યો છે.

આખું પુસ્તક પંદર પ્રકરણોમાં વિભાજિત છે. શરૂઆતમાં સાહિત્યકાર રઘુવીર ચૌધરીએ ‘તિલક કરે રઘુવીર’ ભાગ-૨માં વર્ષો પૂર્વે લખેલું લેખકનું શબ્દચિત્ર મૂકવામાં આવ્યું છે. નોકરીની શરૂઆત રાજકોટ ખાતે માહિતીખાતાથી શરૂ કરી, પેટલાદ અને રાજકોટમાં તાલીમ મેળવી તે પછી રાજકોટ, કચ્છ, ડભોઈ, અમદાવાદ, ભરૂચ, વડોદરા જેવાં સ્થળોએ કામ કરવાનું આવ્યું. તેના અનુભવો અને વસ્તીગણતરી, રાજભવન, મુખ્યમંત્રીની કચેરી અને અંતે શિક્ષણવિભાગ સુધીની રસપ્રદ ઘટનાઓ તેમણે વર્ણવી છે. આ સંભારણાં માત્ર યાદદાસ્ત પરથી લખાયાં છે એમ જ્યારે લેખક લખે છે ત્યારે ઘટના, સ્થળ અને વિગતો વાંચીને એમની સ્મૃતિ વિશે માન નીપજે છે ! પ્રકરણોનાં શીર્ષક આપવામાં તેમણે ઘણો વિવેક દાખવ્યો છે. શરૂઆતના પ્રકરણમાં ‘પહેલી મુલાકાત’, ‘પહેલો પાઠ’, ‘પહેલી પ્રસાદી’, ‘પહેલો ઠપકો’ અને ‘પહેલું પ્રલોભન’ એવાં શીર્ષકો નીચે અનુભવો લખાયા છે. શરૂઆતમાં સીધી ભરતીના IAS ઓફિસર થવા પ્રયાસ કરેલો તેનું વર્ણન કરતાં પુસ્તકની શરૂઆતનાં વાક્યો છે : “સરકારે મારું પાણિગ્રહણ કર્યું (એટલે કે હાથ ઝાલ્યો), તે પહેલાં ૧૯૪૮માં મેં હાથ લંબાવેલો ખરો. પણ તે કમજોર પડ્યો હતો.” પછી IASમાં બઢતી મળી તેને લેખકે સ્વાભાવિક રીતે જ ‘સાફલ્યટાણું’ શબ્દથી વર્ણવ્યું છે. લખ્યું છે કે “એનો આનંદ અનેરો હોય. સીધી ભરતીના IASના નસીબમાં એ આનંદ ન હોય !” સૌથી નાનું પ્રકરણ ઉદ્યોગ વિભાગને લગતું છે.

લેખકની લેખનશૈલી અને કાર્યશૈલી બંને રસપ્રદ છે. ક્યાંય નાગરીસૌજન્યનો અભાવ વર્તાતો નથી. ડભોઈથી અમદાવાદ બદલી થઈ તો પહેલું વાક્ય છે : દર્ભાવતીથી કર્ણાવતી ! રસૂલનબાઈ જાણીતાં ગાણિકા. તેમને મદદ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો તેમાં તેમની સાથે વાત કર્યા પછી કામે વળગ્યા તો લખ્યું છે : “હું પાછો તુમાર-ઘંટીએ દળવા બેઠો.” અનાયાસ સારું કામ થઈ શક્યું અને ભરૂચ કલેક્ટર તરીકેનો નિમણૂકનો હુકમ આવ્યો તો તેમનો ભાવ છે : “રસૂલબાઈની હૃદયની આશિષનું જ પરિણામ હશે ને !” એ જ રીતે ધુળેટીના દિવસે ભરૂચમાં ધરતીકંપ થયો તો લખ્યું છે, “વિધાતા ભરૂચ સાથે કૂર ધૂળેટી રમ્યા હતા.” આવા તો અનેક દાખલા આપી શકાય. ક્યાંક અંગ્રેજ લેખકોને યાદ કર્યા છે તો ક્યાંક સંસ્કૃત સુભાષિતોને પણ. નર્મદા પ્રત્યેનો અને કુદરત પ્રત્યેનો તેમનો લગાવ અને માણેલો આનંદ પણ સરસ રીતે પ્રગટ થયા છે.

વિધાનસભામાં ધારાસભ્યો દ્વારા જે પ્રશ્નો પુછાય તે અંગેનું એક નાનું પ્રકરણ છે, જેનું શીર્ષક છે ‘પ્રશ્ન-લીલા’. તેમાંનો આ નાનકડો પેરેગ્રાફ માહિતી – અધિકારના કાયદા નીચે પણ જે જાણવા ન મળે તેવી વિગતો છતી કરી આપે છે :

“ધારાસભામાં પ્રશ્ન પૂછવા પાછળ અનેક કારણ હોઈ શકે. સાચી માહિતી મેળવવા પુછાય, સરકારને આત્મશ્લવાધાની તક આપવા માટે પુછાય, સરકારને મૂંઝવતા પૂછાય, કોઈ કામ ઉતાવળે કરાવવા માટે પૂછાય, કોઈના ઉપર ઉપકાર કરવા પૂછાય અને હવે તો કોઈ વાર ધારાસભ્યના લેટરહેડ ઉપર, તેમની જાણ વગર, તેમના કોઈ મિત્ર દ્વારા પણ પુછાય અને કોઈ અપ્રમાણિક ધારાસભ્ય દ્વારા આવકના સાધન તરીકે પણ પુછાય !” (પાન - ૧૦૩)

અમદાવાદમાં ૧૯૬૭-૬૮ની આસપાસ બે મુખ્ય અંગ્રેજી દૈનિકોએ ગુજરાતની આવૃત્તિઓ પ્રગટ કરવાનું શરૂ કર્યું જેનું પંચકરણ યાજ્ઞિકસાહેબના હસ્તે થયું. આ પ્રકરણનું નામ રાખ્યું છે ‘મૌજ ઊઠી નથી નથી’. ફૂટનોંધ મૂકી છે કે આ પંક્તિ ન્યૂ થિયેટર્સની ફિલ્મ ‘નર્તકી’માં પંકજ મલિકે ગાયેલી. ઘણા બધા મોટા અધિકારીઓ અને રાજકારણીઓ સાથે કામ કરવાના પ્રસંગ પડ્યા જ હોય. એન. વિહલ સાથે કામ કરવાનું થયું. તો તેમણે પૂછેલું : “તમે બ્રાઉન સાહેબ છો કે દેશી સાહેબ ? બ્રાઉન સાહેબ રોજ બપોરે ઘેર જમવા જતા હોય છે !” રમૂજ પણ છે અને બહારના ન જાણતા હોય તેવું અધિકારીઓ વિશેનું રહસ્યોદ્ઘાટન પણ છે. ‘પ્રભાતનું પીણું’ એટલે કે ચાની કામગીરી કરવાની આવી અને તેનો આસામ જઈને રિપોર્ટ તો લખ્યો પણ પ્રકરણની શરૂઆતમાં લખ્યું કે “આપણે ત્યાં પ્રભાતનો છડીદાર નથી સૂરજ કે નથી કૂકડો. એ તો છે ગરમાગરમ ચાનો પ્યાલો. તેના વગર સવાર પડતી નથી.”

ઘણોબધો અનુભવ તેમનો જમીનમહેસૂલ ખાતાનો છે. જે અંગ્રેજકાળમાં પણ વહીવટનો અતિમહત્ત્વનો ભાગ હતો. વાહન હોય નહિ અને પ્રવાસ કરવાના હોય, તેની નિયમિત ડાયરી લખવાની હોય, તેમણે યાદ કર્યું છે કે સંસ્કૃત સુભાષિતોમાં ‘નિત્ય પ્રવાસી.’ને દુઃખી કહ્યા છે ! સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર માટે તેમણે રમૂજ માટે અનુવાદ કર્યો છે ‘ચક્ર-પર્યવેક્ષક !’ હાર્ડીની પંક્તિ યાદ કરી છે : લાઇફ ઓફર્સ ટુ ડીનાય !

ઘણાં સારાં કામ પણ તેમના હાથે થયાં, જેના વિશે વાત કરવી બહુ ગમે નહિ. તેથી તેમણે નિબંધકાર ચાર્લ્સ લેમ્બને યાદ કર્યા છે અને લખ્યું છે : “મને સૌથી વધુ આનંદ ત્યારે થાય કે જ્યારે મેં કોઈને ગમતું હિતકર કામ છાનામાના ગુપ્ત રહીને કર્યું હોય અને પછીથી અકસ્માત્ પકડાઈ જાઉં !” પકડાવાની વાત છે પણ ઉપયોગી થવાનો આનંદ પણ ખરો ને ! (પા. ૧૩૭)

ઘણી બધી વાત થઈ શકે અને કરવા જેવી પણ છે. ચં.ચી.ની વાત છે અને રાષ્ટ્રીય કટોકટીની પણ વાત છે. ‘કટોકટીમાં કસોટી’ની વાત સુધ્યાં છે. હેમા માલિનીની વાત પણ છે. માધવસિંહની વાત છે અને હિતેન્દ્ર દેસાઈની પણ છે. ગુજરાતના રાજ્યપાલો અને બે રાજભવનની વાત પણ છે. ‘વહીવટમાં વાયરસ’ એવું પણ એક પ્રકરણ છે. ‘ધર્મપુરુષો અને ગુરુઓ’ વિશે પણ છે. એકંદરે આખું પુસ્તક આપણા જાહેર જીવનનો અને પ્રજાતંત્રનો અરણ્યે અંદાજ પૂરો પાડે છે. જે કોઈ આખા સમાજની વાતોમાં રસ લે છે તે પુસ્તકમાંથી પસાર થવાનો ઉદ્દેશ કરશે તો તેવો પુરુષાર્થ એળે તો નહિ જાય તેની ખાતરી આ સમીક્ષક જરૂર આપી શકે.

ઉપરના અને નીચેના, અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ બધાંની વાત કરતી વખતે લેખકમાં જે માનવીય સદ્ભાવ પ્રગટતો દેખાય છે તે મારા મતે આ પુસ્તકનું એક ઉત્તમ પાસું છે. સર્વત્ર વાચકને વિધાયક, જાહેર અને તેથી ઉપયોગી એવો દષ્ટિકોણ પ્રાપ્ત થતો રહે છે. તેથી પુસ્તકો કેવા ઉદ્દેશથી લખાવાં જોઈએ તેનો પણ એક નમૂનો મળી રહે છે. આગલા પૂંઠે પોતાનો અને પાછળના પૂંઠે તેમને ગમેલા ત્રણ અધિકારીઓના ફોટા પણ આનંદમાં ઉમેરો કરે છે !

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત

ચી. મ. ગ્રંથાલયના વિવિધ કામો માટે યોગ્ય માનદ સેવાની જરૂર છે. રસ ધરાવતા વ્યક્તિઓએ સંપર્ક કરવા વિનંતી.

ગ્રંથાલય મંત્રી

કલ્પના પરીખ, મો. ૮૮૬૬૮૦૦૦૦૦

આપણી વાત

■ સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ ■

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ તથા સરસ્વતી સર્વોદય મંડળ, બાબાપુર સંચાલિત જનતા વિદ્યાલય, થોરખાણના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી વ્રજલાલ દવે (શિક્ષણ) વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત જનતા વિદ્યાલય, થોરખાણ, તાલુકો બાબરા, જિલ્લો અમરેલીમાં તા. ૧૧-૩-૨૦૧૭ના રોજ બપોરે ૩.૩૦ કલાકે ડૉ. ભદ્રાયુ વચ્છરાજાનીએ 'શિક્ષણ અને કેળવણી' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ તથા ગાંધીનગર સાહિત્યસભા, ગાંધીનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે ચંદ્રકાન્ત શેઠ-પ્રેરિત બાલમિત્ર વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૧૨-૩-૨૦૧૭ના રોજ સાંજે ૫.૦૦ કલાકે ગાંધીનગર સાહિત્યસભા, નમન એપાર્ટમેન્ટ, સેક્ટર-૨૧, ગાંધીનગરમાં શ્રી ફિલિપ કલાર્કે 'બાલસાહિત્ય અને આપણે' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ તથા કુમારી એમ. વી. ગાર્ડી કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, માંગરોળ (જિ. જૂનાગઢ)ના સંયુક્ત ઉપક્રમે વ્રજલાલ દવે (સાહિત્ય) વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૧૫-૩-૨૦૧૭ના રોજ સવારે ૧૧.૩૦ કલાકે કુમારી એમ. વી. ગાર્ડી કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, માંગરોળ, જૂનાગઢમાં શ્રી રમેશ મહેતાએ 'કવિતાનું શિક્ષણ' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ અને એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજ, સુરતના સંયુક્ત ઉપક્રમે વાર્તાકાર જનક ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૧૭-૩-૨૦૧૭ના રોજ બપોરે ૧.૦૦ કલાકે સ્વ. કુંજવિહારી મહેતા સેમિનાર હોલ, એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજ, અઠવા લાઈન્સ, સુરતમાં ડૉ. વિજય શાસ્ત્રીએ 'શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેની હાસ્યસૃષ્ટિ' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદના ઉપક્રમે શ્રી જયંતી એમ. દલાલ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૨૩-૩-૨૦૧૭ના રોજ સાંજે ૫.૩૦ કલાકે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ડૉ. રૂપાલી બર્કે 'ગુજરાતની સાંપ્રત આદિવાસી કવિતાનો મારો અંગ્રેજી અનુવાદ' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ તથા સાહિત્યસૃષ્ટિ, વડોદરાના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી ગની દર્ડીવાલા (સાહિત્ય) વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૨૫-૩-૨૦૧૭ના

રોજ સાંજે ૪.૩૦ કલાકે ગુજરાત પુસ્તકાલય મંડળ, રાવપુરા, વડોદરામાં શ્રી હરીશ વટાવવાળાએ ‘ગની દહીંવાળાની કવિતામાં પ્રકૃતિદર્શન’ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

‘બે વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું’ (૨૦૧૪-૨૦૧૫)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદના ઉપક્રમે તા. ૧૮-૩-૨૦૧૭ના રોજ ‘બે વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું’ (૨૦૧૪-૧૫) વિષય પર એક દિવસનો પરિસંવાદ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં યોજાયો હતો.

પરિસંવાદની ઉદ્ઘાટન-બેઠકનો પ્રારંભ ૮.૩૦ વાગે થયો હતો જેમાં પરિષદમંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું. ત્યાર પછી પરિસંવાદની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. પરિષદપ્રમુખ શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ પ્રમુખીય પ્રવચન કર્યું હતું. દ્વિતીય બેઠક ૧૦ કલાકે શરૂ થઈ હતી. જેમાં શ્રી કનુભાઈ ખડદિયાએ ‘નવલકથા’ (૨૦૧૪) વિશે, શ્રી ભાવેશ જેઠવાએ ‘નવલકથા’ (૨૦૧૫) વિશે સરવૈયું રજૂ કર્યું હતું. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી પ્રજ્ઞા પટેલે કર્યું હતું. તૃતીય બેઠક બપોરે ૨.૦૦ કલાકે શરૂ થઈ હતી. શ્રી ધ્વનિલ પારેખે ‘કવિતા’ વિશે, શ્રી મીનલ દવેએ ‘ચરિત્ર’ વિશે, શ્રી કિશોર પંડ્યાએ ‘બાળસાહિત્ય’ વિશે અને શ્રી રૂપાલી બર્કએ ‘અનુવાદ’ વિશેનું – આ બેઠકમાં બધા જ વક્તાઓએ (૨૦૧૪-૨૦૧૫) બે વર્ષનું સરવૈયું રજૂ કર્યું હતું. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી અજય રાવલે કર્યું હતું. પરિસંવાદના અંતે શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સૌનો આભાર માન્યો હતો.

તા. ૨-૩-૨૦૧૭ના રોજ ‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત શ્રી સાગર શાહે ‘સુજીની સમાજસેવા’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું.

સાહિત્યવૃત્ત

તા. ૧૫-૨-૨૦૧૭ના રોજ વિશ્વકોશમાં શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે ‘એક નહીં લેવાયેલો ઈન્ટરવ્યૂ’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

તા. ૧૬-૨-૨૦૧૭ના રોજ સાંજે ૫.૦૦ કલાકે ગુજરાત વિશ્વકોશમાં ભદ્રંકર વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત શ્રીમતી નીલમ વર્માએ ‘બાંધવઘટનું કલાકેન્દ્ર : એકલપંથી મહિલાનું સાહસ’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને કાવ્યધારાના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૨૪-૨-૨૦૧૭ના રોજ સાંજના ૭.૦૦ વાગે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં આદિવાસી નિવાસી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા કાવ્ય-પ્રસ્તુતિનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.

પત્રસેતુ

પ્રતિ,
તંત્રીશ્રી, ‘પરબ’.
ભાઈશ્રી,

‘પરબ’ના જાન્યુઆરી ૨૦૧૭ના અંકમાં શ્રી સુરેશ શુક્લનો વિદેશી સાહિત્ય લેખમાળા નીચે ડી. એચ. લોરેન્સ (૧૮૫-૧૯૩૦) પરનો લેખ વાંચ્યો.

આ લેખ વાંચતાં પહેલો પ્રશ્ન મને એ થયો કે ‘પરબ’ સર્જતા ગુજરાતી સાહિત્યનું, એનાં વિવેચનનું માસિક છે એવી છાપ ખરી છે ? જોકે એ ગુજરાતી સિવાયના સાહિત્યનો પરિચય કરાવે તોયે એ સાહિત્યનું માસિક તો રહે જ છે; એટલે એની ટિપ્પણી ન થાય.

મને વાસ્તવમાં પ્રશ્ન એ થયો છે કે કોઈ લેખકે પોતાના શોધનિબંધ માટે કોઈ પરભાષી લેખકની કૃતિ પસંદ કરી હોય એને છાપવાના કોઈ ચોક્કસ નીતિ નિયમો ખરાં ? (પ્રસ્તુત લેખ મને શોધનિબંધ જણાય છે.)

મારો પ્રશ્ન આ સંદર્ભે એટલા માટે છે કે સુરેશભાઈએ જે કૃતિઓનો પરિચય આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે બધી આજથી લગભગ ૮૫થી એ વધુ વર્ષો પહેલાંની છે, જેના વિશે વીતેલાં વર્ષોમાં ઘણું લખાઈ ગયું હોય/છે.

ડી. એચ. લોરેન્સની કેટલીયે કૃતિઓ તે સમયના સામાજિક વાતાવરણમાં વિવાદાસ્પદ પણ બની. તેઓ એ સમયના શ્રેષ્ઠ વાર્તાકાર / નવલકથાકાર ગણાયા. એમની કૃતિઓ વિશે કંઈ નવું કહેવાનું હોય અને વિવેચન કરાય તો કોઈ વાંધો ન હોવો જોઈએ.

પરંતુ પ્રસ્તુત લેખમાં જે રીતે રજૂઆત થઈ છે – સીધેસીધાં અંગ્રેજી વાક્યો મુકાયાં છે તેમાં વિવેચન નથી. વિવેચનકાર શું કહેવા માગે છે તે સ્પષ્ટ નથી. વાર્તાને સંક્ષિપ્ત, અતિસંક્ષિપ્ત રૂપમાં કહેવાનો પ્રયત્ન થયો છે – મૂળ લેખકના શબ્દો દ્વારા જ. વળી લેખકની અતિપ્રસિદ્ધ અને જેના પર પ્રતિબંધ મુકાયેલો તે વિવાદાસ્પદ કૃતિ – નવલકથા “લેડી ચેટરલીઝ લવર”નો તો ક્યાંયે ઉલ્લેખ સરખો નથી.

‘પરબ’ના કુલ સાડા અગિયાર (૧૧ | ૧) પાનાં આ પ્રકારના વિવેચન પાછળ રોકાય તે કંઈ છે.

બીજો આનુષંગિક મુદ્દો ‘પરબ’માં પ્રસિદ્ધ થતી કૃતિઓના ચયન અંગેનો છે.

આપણે ત્યાં મોટે ભાગે વિદેશી સાહિત્ય, એટલે અંગ્રેજી ભાષાનું, એના અનુવાદો થયા કરે. બીજી ભાષાઓના લેખકોની પુસ્તકો કૃતિઓના અનુવાદો કે એ વિશેની નોંધ ક્યારેક મળે છે. બુકર, પુલિટ્ઝર કે નોબલ ઇનામ પામેલી કૃતિઓ મૂળમાંથી અંગ્રેજીમાં આવ્યા પછી ગુજરાતીમાં કેમ ન આવે ?

નીલા શાહ (વડોદરા)

□

પ્રતિ,

આદરણીય શ્રી યોગેશભાઈ,

નમસ્કાર ! 'પરબ'ના ૨૦૧૬ના અંકો જૂન-જુલાઈ અને ઓગસ્ટમાંની અમુક કૃતિઓમાંથી જે મહદ્ અંશે ભૂલો છે, તે દર્શાવેલ છે. 'પરબ' ભાષા અને જોડણીની દૃષ્ટિએ વધુ સુદૃઢ બને એ એકમાત્ર હેતુ હોઈ, આપનું ધ્યાન દોર્યું છે.

અંક	પૃષ્ઠ	છે	જોઈએ
જૂન-જુલાઈ	૯૭	યુરોપિય	યુરોપીય
૨૦૧૬	૯૯	presentation	presentations
	૧૦૧	પાસાંઓને	પાસાઓને
	૧૦૨	એલિએટ	એલિયટ
	૧૦૩	'જીવનદેવતાની'	'જીવનદેવતા'ની
	૧૨૧	બાંહેધરી	બાંયધરી
	૧૨૧	કવણમાં	કળણમાં
	૩૨૨	'રે' અને 'કૃતિ'ના...	ડબલ બે લીટી છે.
	૩૨૩	સરીતા	સરિતા
	૩૨૩	મુક્યાં	મૂક્યાં
	૩૨૪	પ્રતિક્ષા	પ્રતીક્ષા
	૩૨૪	કૃતિઓમાં	કૃતિઓ
	૩૨૫	ગેલેરી	ગેલરી (૪ ભૂલ)
	૩૨૫	કેવોકને	કેવોક
	૩૨૮	અગિયારમાં	અગિયારમા
	૩૨૮	કવિતાનુંમાં	કવિતાનું
	૩૨૮	ચિત્રનુંમાં	ચિત્રનું
ઓગસ્ટ, ૨૦૧૬	૪૨	એહસાસ	અહેસાસ
	૪૨	રણાખચિત	રત્નાખચિત

૪૩	રઘ્યા	રઘ્યાં
૪૯	પૂર્વાર્ધના	પૂર્વાર્ધનો
૫૦	વ્યાવક	વ્યાપક
૫૦	મહિપતરામ,	મહિપતરામ
૫૧	ઇંગ્લેન્ડની	ઇંગ્લેન્ડની
૫૧	પાર્લામેન્ટે	પાર્લામેન્ટે
૫૨	તેમજ	તેમ જ
૫૨	ઘોળતો	ઘોળાતો
૬૪	જોકે	જો કે
૬૪	મબલખ	મબલક

એન. એલ. રાકોડ (અમદાવાદ)

18

પિતાની પ્રથમ મૃત્યુતિથિએ

તમે મારાથી કાં દૂર દૂર થતા જાવ ? તમને
ધકેલે ધીમેથી સમય...

સવારે ઊઠવામાં સ્મરણ થઈ આવે પ્રથમ, તો
વિના કોઈ બહાને અવર ઉર મોંઝાટ રડતાં,
કડી સંબંધોની સહજ પણ ઢીલી થઈ ન 'તી,
ઘરે વાતેચીતે વિષય પણ એ એ જ; મળતા
પથે સ્નેહીઓ તો સ્મરણ સઘળાં યાદ કરતાં
તમારી સાથેનાં.

હવે વીત્યે થોડો સમય, નથી હું યાદ કરતો
પહેલાંની પેઠે; કદીક લઉં ચા બે કપ યદિ
તમારી પેઠે તો સ્મરણ ઉરમાં જાય છલકી;
વરે ધીમે ધીમે મુજ ઉરદશાને ઘર બધું.

તમારાથી હુંયે દૂર દૂર થતો જાઉં; હળવે
મનેયે દે ધક્કો સમય...

(ઊર્જાનાભ, ૧૯૭૪, પૃ. ૩૬)

ચિનુ મોદી

આ અંકના લેખકો

- અજય પાઠક : ૪૩૨/એ, તપોવન, જૂના એરોડ્રામ રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
- અભિજિત વ્યાસ : ગુલાબકુંજ, રણજિત મેમોરિયલ પાછળ, જામનગર-૩૬૧૦૦૧
- ઉદયન ઠક્કર : લક્ષ્મીનિવાસ, ત્રીજે માળ, ૨૨, કાશીબાઈ નવરંગે માર્ગ, ગામદેવી, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૭
- ઉમેશ જોષી : ૧૩, ગોપાલનગર-૨, બ્રાહ્મણ સોસાયટી, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
- એન. એલ. રાઠોડ : ૨૨, સરસ્વતીનગર, ચાંદલોડિયા, ગોતારોડ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૨
- કંદર્પ ર. દેસાઈ : પારિજાત, ૬, અરુણોદય પાર્ક, સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ કોર્નર, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- ચંદ્રકાન્ત શેઠ : બી/૭, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ડંકેશ ઓઝા : ૬, સ્વાગત સિટી, અડાલજ-ચાંદખેડા રોડ, મુ. અડાલજ-૩૮૨૪૨૧
- દીપક રાવલ : ગુજરાતી વિભાગ, ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સ, એન. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા-૩૬૦૦૦૨
- ધ્વનિલ પારેખ : સી/૨૦૪, વૈદેહી એપાર્ટમેન્ટ, એસ. બી. આઈ.ની ગલીમાં, વાવોલ, જિ. ગાંધીનગર
- નલિન રાવળ : ૧૦/એ, સત્તરતાલુકા સોસાયટી, નવજીવન પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
- નીલા શાહ : ૧૦, ઈશાવાસ્યમ્, સેવાસી મહાપુરા રોડ, મહાપુરા-૩૬૧૧૦૧, જિ. વડોદરા
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેર ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- ભાવિન ગોપાણી : ૩, પલ્લવ એપાર્ટમેન્ટ, કૈલાસનાથ સોસાયટી, ભૈરવનાથ રોડ, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- ભાવેશ ભટ્ટ : એચ/૫૦૩, સ્વામિનારાયણ કેસલ-૧, અર્જુનઆશ્રમ પાસે, ગ્રીનસિટી રોડ, નિર્ણયનગર, અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૧
- ભીખાભાઈ પટેલ : મુ. નવાકલ્લેકા, પો. ચિલોડા, તા. ભિલોડા, જિ. સા.કાં.-૩૮૩૨૪૫
- મણિલાલ હ. પટેલ : સહજ બંગલો, શાસ્ત્રીમાર્ગ, શાન્તાબા પાર્ક પાસે, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
- રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
- વિજય શાસ્ત્રી : જે/૩/૩૦૨, મુક્તાનંદ, અડાજણ, સુરત-૩૬૫૦૦૮
- સ્વાતિ મેઢ : ૧૦/૧૧૫, પરિશ્રમ એપાર્ટમેન્ટ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- હરેશ 'તથાગત' : 'ધમ્મપદ', ૨/૪, ગોકુલ સંનિવાસ, ૧૧, પંચનાથ પ્લોટ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૨
- હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ : ૭૪/૯, જગાભાઈ પાર્ક, રામબાગ ચાર રસ્તા, મણિનગર, અમદાવાદ

એપ્રિલકુલ ક્રયા વગર ખડખડાટ હસાવતાં પુસ્તકો

જ્યોતીન્દ્ર દવે		રતિલાલ બોરીસાગર	
જ્યોતીન્દ્રતરંગ	225	ભદ્રંભદ્ર અમર છે	130
જ્યાં ત્યાં પડે નજર મારી (ઇનામી)	180	આનંદલોક	100
પાનનાં બીડાં	130	એન્જોયગ્રાફી (ઇનામી)	70
નજર લાંબી અને ટૂંકી	75	મરકમરક (ઇનામી)	80
મધુસૂદન પારેખ		તિલક કરતાં ત્રેસઠ થયાં	140
પ્રિયદર્શીનો હાસ્યવિહાર	150	જયંતિ પટેલ 'રંગલો'	
પ્રિયદર્શીની વિનોદવાર્તા	120	રંગલાની રામલીલા	250
પ્રિયદર્શીનો હાસ્યગુલાલ	140	ગાંધીજી, ચેવિન અને હું	125
ઘરઘરની રામાયણ	130	મારા અસત્યના પ્રયોગો	40
સંસારની ભવાઈ	120	સુન બે ગાફલ બંદા (ભવાઈ)	200
વિનોદ ભટ્ટ		કૃષ્ણ પંડિત	
એવા રે અમે એવા (આત્મકથા)	180	હાસ્યલીલા	80
એ દિવસો	125	સાંબેલાના સૂર	80
હાસ્યોપચાર	150	રાજેન્દ્ર જોશી	
વિનોદની નજરે	225	તુલસીદાસ કલમ ઘસે (ઇનામી)	54
તમે યાદ આવ્યાં	250	વગર એપ્રિલે ફૂલ	65
સાભાર પરત	140	બારે માસ બારમો ચંદ્રમા	75
બસ એમ જ	150	ચંદ્રદાસ ત્રિવેદી	
નિરંજન ત્રિવેદી		અષ્ટમપષ્ટમ	60
માર ખાધે સૈંયા હમારો	90	અવળી-સવળી વાતો	80
ડોંગ ફાધર	75	પલ્લવી મિસ્ત્રી	
ગૂગલી અને વાઈડબોલ	40	હાસ્યપલ્લવ (ઇનામી)	55
ઢાઈ અક્ષર હાસ્યકા (ઇનામી)	60	છે મજા તો એ જ...	60
સરવાળે ભાગાકાર (ઇનામી)	55	હાસ્ય-વસંત	120
નલિની ગણાત્રા		કલ્પના દેસાઈ	
છક્રહાસ્ય	120	Punch ત્યાં પરમેશ્વર	125
લાફખાંચમ	150	પંદરમું રતન	120

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહ્લાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,
Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

બધી સ્ત્રીઓ જ્ઞાનભૂખી નથી હોતી, રસભૂખી હોય છે. કેટલીક વાર તો રસહીન વ્યક્તિ મહાજ્ઞાની હોય તોપણ તેનાથી તેને એલજી થઈ જાય. સફળ જીવન જીવવા માટે માત્ર પ્રકાંડ પાંડિત્ય જ કામ નથી આવતું. રસિકતા પણ જરૂરી છે.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ઈશ્વર સ્વર્ગમાંથી ફેંકી દે તોપણ મનુષ્યે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. એ જ્ઞાનના પ્રકાશમાં સ્વયં વિચાર કરીને આચાર આચરવો જોઈએ, સાડું કે ખરાબ એ સ્વયં નક્કી કરી શકવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

– ચંદ્રકાન્ત બક્ષી

જ્ઞાન હંમેશાં સમૃદ્ધિ અને સત્તાનું ચાલકબળ રહ્યું છે, આથી વિશ્વભરમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ મુખ્યક્ષેત્ર રહ્યું છે. ભારતમાં ૨૧મી સદીમાં, એક નવો સમાજ ઊભરી રહ્યો છે જ્યાં મૂડી અને શ્રમના બદલે જ્ઞાન જ મુખ્ય નીપજ સંસાધન છે. જ્ઞાનનો કુશળતાપૂર્વકનો ઉપયોગ આપણા માટે સંપત્તિ સર્જી શકે છે.

– એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામ

જેવી રીતે પ્રકાશમાં સાત રંગ હોય છે, તેવી રીતે જ્ઞાનના પ્રકાશમાં પણ સાત ગુણ હોય છે. જ્ઞાનમાં શક્તિ, કાર્યશીલતા, સુંદરતા, આકર્ષકતા, નિર્ભયતા, સાર્વદેશિતા (યુનિવર્સિલ) તથા માર્ગદર્શકતા (નેતૃત્વ)ના ગુણો રહેલા છે. આ ગુણો પૈકી કોઈ એક ગુણના અભાવે પણ સાચા અર્થમાં કોઈ જ્ઞાની બની શકતું નથી.

– ડૉ. સત્યપાલસિંહ

અધ્યાપક તરીકેના મારા વ્યવસાયમાં વિવેચન મારી જરૂરિયાત હતી, અધ્યયન-અધ્યાપનના પોષણ માટે કે તેની સમ્પૂર્તિ માટે સાહિત્યવિદાનાં એ જગપ્રસિદ્ધ માર્ગે જવું મને અનિવાર્ય લાગેલું.

– સુમન શાહ

વાચક બન્યા વગર ભાગ્યે જ કોઈ લેખક બની શકે. પણ લેખક બનાય કે ન બનાય; એક વાચક બની રહેવાનો ઉદ્યમ પણ આવકારદાયક જ છે. આ વાચક તરીકેની એક સુદીર્ઘ-કદાચ આજીવન અને આમરણ – કારકિર્દી પણ શક્ય છે. સુદીર્ઘ જીવનની વાચક તરીકેની કારકિર્દીની નોંધ ભલે ન લેવાય, પણ કોઈનાય જીવન માટે નાનીસૂની ઉપલબ્ધિ નથી.

– રોહિત શુક્લ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ,
વિસાવદર

ઉત્તમની ઉપેક્ષા નહીં અને અધમનો અનુરાગ નહીં

આપણે એક નિયમ અપનાવીએ -

ઉત્તમની ઉપેક્ષા નહીં અને અધમનો અનુરાગ નહીં.

આ નિયમથી, આટલું નક્કી કરવાથી ઉત્તમ નજીક આવતું જશે અને અધમ છૂટતું જશે. જો આપણે અધમનો અનુરાગ કેળવશું અને ઉત્તમની ઉપેક્ષા કરતા જઈશું તો સરવાળે આપણી પાસે અધમનો ઉકરડો ભેગો થશે અને ઉત્તમ શોધ્યું નહીં મળે. અધમ વણનોતર્યું આવે છે, ઉત્તમને લાવવા કરગરવું પડે છે.

આપણે ઉત્તમ મેળવવું છે.

ઉત્તમ થવું છે.

ઉત્તમ એટલે તમોગુણથી ઉપર ઊઠેલું.

ભર્યુંભર્યું હોય તે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

સંવેદનશીલતાથી ધબકતા રહીએ

સંવેદનશીલતા તો આપણી જીવનમૂડી છે. એ કોઈ પણ ભોગે જળવાવી જોઈએ. અને તેનાથી જ વિવિધ લલિતકલાઓ સાહિત્ય-સંગીત-સ્થાપત્ય-શિલ્પ-ચિત્રકલા વગેરેને માણવા અને અનુભવવાની દૃષ્ટિનો વિકાસ થાય છે. એના ફળ રૂપે સ્વયંની દૃષ્ટિમાં સૂક્ષ્મતા આવે છે.

બીજાનાં દુઃખ જોઈ દિલ દ્રવે તે સંવેદના કહેવાય. આ સંવેદનાને ગુમાવવાની અણી ઉપર આપણે આવી ઊભા છીએ. હૃદયને આવી સંવેદનાઓથી ઉભરાવવા માટે આપણે પ્રકૃતિની નજીક રહીએ. પશુ-પક્ષી-વૃક્ષ-વેલી-સૂર્ય-ચંદ્ર-તારા-બાળકોની સૃષ્ટિમાં વધુ વિહરીએ, તેમાં મન પરોવીને રસ લઈએ તો આપણું હૃદય સંવેદનશીલતાથી ધબકતું રહેશે.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

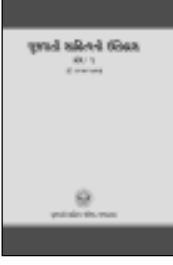
રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબસાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવાં પ્રકાશનો

વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	120
એક મુઠ્ઠી આસમાન	અનુ. રેમંડ પરમાર	નવલકથા	200
ધુમાડા વિનાની ધૂણી	અનુપમ બુચ	સંસ્મરણો	180
શ્રાવણનો પાઠ	હિતેશ પંડ્યા	નિબંધો	80
લોકલીલા	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	160
વિસામા વિનાની વાટ	સં. રમેશ ર. દવે	વાર્તાસંગ્રહ	180
રસવૈભવ	નીતિન ત્રિવેદી	વાર્તાસંગ્રહ	200
રણની વચ્ચે	વીનેશ અંતાણી	વાર્તાસંગ્રહ	100
આજની ઘડી તે...	કંદર્પ ર. દેસાઈ	નવલકથા	160
આવરણ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	140
વહીવટની વાતો	કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક	સંસ્મરણો	400
કર સાહબ કી બંદગી	મહેબૂબ દેસાઈ	અધ્યાત્મ	140
વાતડિયું વગતાળિયું	કાનજી ભૂટા બારોટ	લોકસાહિત્ય	400
રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	ભોળાભાઈ પટેલ	આસ્વાદ લેખો	400
ભારતીય નવલકથા પરંપરા..	ભોળાભાઈ પટેલ	વિવેચન	200
19મી સદીના ગ્રંથ-ગ્રંથકાર	દીપક મહેતા	વિવેચન	150
છબિ ભીતરની	અશ્વિન મહેતા	નિબંધ	150
Further Steps towards Mastering Gujarati	રેમંડ પરમાર	શિક્ષણ	400

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧
(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧
(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨
(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩
(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. : ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

ન્હાનાલાલથી ઝવેરચંદ મેઘાણી

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+ ૬૦૦, કિંમત રૂ. ૪૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫

(૧૮૮૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ

સંપાદક : રમેશ ર. દવે

સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ

પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૮૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬

(ઈ. ૧૮૮૫-૧૯૩૫)

ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો

સંપાદક : રમેશ ર. દવે

પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૭૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭

(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧

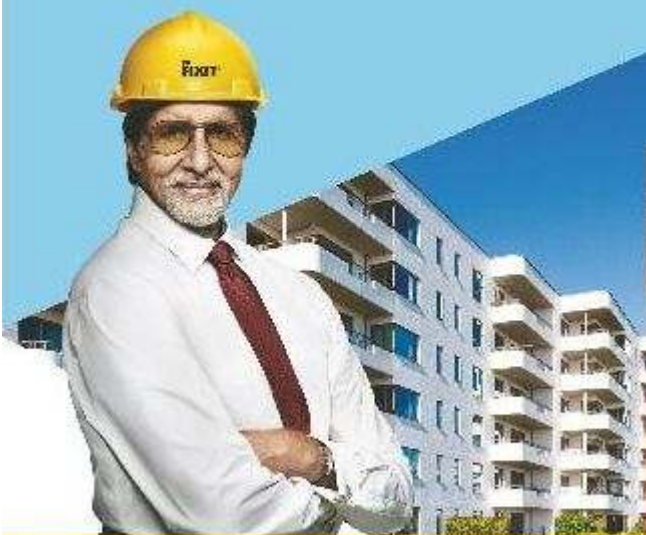
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ

પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

COMPREHENSIVE WATERPROOFING SOLUTION

For co-operative housing societies

Call Waterproofing Ki Dandhe on **1800 209 5504**

info@drfixit.co.in

SMS <FIXIT> to 57575

www.drfixit.co.in

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને તેના ઘટકોનાં અંદાજપત્રોનું સમગ્ર ચિત્ર

ક્રમ	સંસ્થાનું નામ	અંદાજિત (૨૦૧૬-૧૭)	વાસ્તવિક ખર્ચ (૨૦૧૬-૧૭)	તફાવત (૨૦૧૬-૧૭)	ખર્ચનો અંદાજ (૨૦૧૭-૧૮)	આવક (૨૦૧૬-૧૭)	આવક સંદર્ભ ઘટ (-)/પુરોત (+)
૧.	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ	૩૯,૩૨,૦૦૦/-	૩૬,૬૬,૮૪૮/-	(-) ૨,૬૫,૧૫૧/-	૪૨,૬૪,૦૦૦/-	૪૫,૧૫,૭૪૬/-	(+) ૨,૫૧,૭૪૬/-
૨.	ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર	૩૩,૪૦,૯૪૬/-	૩૪,૨૯,૨૦૦/-	(+) ૮૮,૨૫૪/-	૩૪,૮૫,૭૪૬/-	૩૪,૦૨,૦૦૦/-	(-) ૮૩,૭૪૬/-
૩.	ચિ. મં. ગ્રંથાલય	૪,૬૧,૬૦૦/-	૩,૯૭,૬૭૦/-	(-) ૬૩,૯૩૦/-	૪,૫૨,૩૨૮/-	૨,૦૪,૦૦૦/-	(-) ૨,૪૮,૩૨૮/-
	કુલ રકમ...	૭૭,૩૪,૫૪૬/-	૭૪,૯૩,૭૧૮/-	(-) ૨,૪૦,૮૨૭/-	૮૨,૦૨,૦૭૪/-	૮૧,૨૧,૭૪૬/-	(-) ૮૦,૩૨૮/-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - બજેટ (૨૦૧૭-૧૮)

ક્રમ	ખર્ચની વિગત	અંદાજ ૨૦૧૬-૧૭	વાસ્તવિક ખર્ચ ૨૦૧૬-૧૭	વધારો ૫,૪૦૫	અંદાજ કરતાં ઘટાડો - ૨૫૫/-	અંદાજ ૨૦૧૭-૧૮
૧.	મ્યુનિસિપલ ટેક્સ	૧,૭૦,૦૦૦/-	૧,૭૫,૪૦૫/-	-	-	૧,૮૦,૦૦૦/-
૨.	વીમા ખર્ચ	૫,૦૦૦/-	૪,૭૪૫/-	-	૨૫૫/-	૫,૦૦૦/-
૩.	ઓડિટ તથા ઇન્કમેટેક્સ ફી	૫૦,૦૦૦/-	૫૨,૩૬૪/-	૨,૩૬૪	-	૫૫,૦૦૦/-
૪.	ચૂંટણીખર્ચ (પ્રમુખ)	-	-	-	-	૧,૦૦,૦૦૦/-
૫.	બેંક કમિશન તથા ચેકબુક ચાર્જીસ	૩,૦૦૦/-	૭૮૫/-	-	૨,૨૧૫/-	૧,૦૦૦/-
૬.	પગાર ખર્ચ (કર્મચારીનો પગાર તથા સિક્યુરિટી પગાર તથા અન્ય)	૬,૭૮,૦૦૦/-	૮,૦૬,૯૧૫/-	૧,૨૮,૯૧૫/-	-	૭,૫૦,૦૦૦/-
૭.	ટેલિફોન ખર્ચ	૨૦,૦૦૦/-	૧૫,૩૪૧/-	-	૪,૬૫૯/-	૨૦,૦૦૦/-
૮.	પારિતોષિક, વ્યાખ્યાન પુસ્તકાર, નિર્ણાયક પુસ્તકાર, પ્રવાસખર્ચ (જ્ઞાનસત્ર/અધિવેશન)	૮૦,૦૦૦/-	૧૯,૮૩૮/-	-	૭૦,૧૬૨	૮૦,૦૦૦/-
૯.	મકાન-રિપેરિંગ તથા અન્ય ખર્ચ	૨,૫૦,૦૦૦/-	૩૪,૧૫૦/-	-	૨,૧૫,૮૫૦/-	૧,૦૦,૦૦૦/-

૧૦.	પરબ-પ્રકાશન-પોસ્ટેજ રવાનગી, લેખક પુસ્તકાર તથા અન્ય	૯,૦૦,૦૦૦/-	૧૧,૬૬,૬૧૪/-	૨,૬૬,૬૧૪/-	-	૧૨,૦૦,૦૦૦/-
૧૧.	સ્વાધ્યાયપીઠ અંગેનો ખર્ચ (અંદાજ)	૨૪,૦૦૦/-	૧૪,૦૦૦/-	-	૧૦,૦૦૦/-	૨૪,૦૦૦/-
૧૨.	ડેડસ્ટોક ઘસારા ખર્ચ	૧૫,૦૦૦/-	૩૩,૮૮૫/-	૧૮,૮૮૫/-	-	૩૧,૦૦૦/-
૧૩.	અન્ય ખર્ચાઓ : પોસ્ટેજ, પ્રવાસ, ઇલેક્ટ્રિક બર્નિંગ, ફર્નિચર રિપેરિંગ ખર્ચ, ઓવરટાઈમ, કમ્પ્યુટર રિપેરિંગ ખર્ચ, અન્ય	૭,૦૦,૦૦૦/-	૭,૨૭,૬૬૨/-	૨૭,૬૬૨/-	-	૭,૫૦,૦૦૦/-
૧૪.	પરિસંવાદ કાર્યશાળા, શિબિર કાવ્યપઠન વ્યાખ્યાનમાળા, આપણો સાહિત્યવારસો, મુદ્રણ, નિમંત્રણકાર્ડ, અન્ય પ્રવૃત્તિઓ	૫૦,૦૦૦/-	૯૫,૭૦૦/-	૪૫,૭૦૦	-	૧,૦૦,૦૦૦/-
૧૫.	પુસ્તકપ્રકાશન (વિવિધ પ્રકાશનશ્રેણી)	૫,૦૦,૦૦૦/-	૩,૧૪,૮૮૪/-	-	૧,૮૫,૧૧૬/-	૩,૫૦,૦૦૦/-
૧૬.	એચ. એમ. પટેલ અનુવાદ કેન્દ્ર	૨૫,૦૦૦/-	-	-	૨૫,૦૦૦/-	૨૫,૦૦૦/-
૧૭.	માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર	૫૦,૦૦૦/-	-	-	૫૦,૦૦૦/-	૫૦,૦૦૦/-
૧૮.	સાહિત્યકોશ સંશોધન અને સંવર્ધન	૧,૩૨,૦૦૦/-	-	-	૧,૩૨,૦૦૦/-	-
૧૯.	મેઈન્ટેનન્સ વાર્ષિક ખર્ચ (રા. વિ. પાઠક)	૨,૦૦,૦૦૦/-	૧,૭૯,૪૮૪/-	-	૨૦,૫૦૬	૩,૫૦,૦૦૦/-
૨૦.	શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ (પત્રકારત્વ, અનુવાદ, માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમો)	૭૦,૦૦૦/-	-	-	૭૦,૦૦૦/-	૭૦,૦૦૦/-
૨૧.	રવીન્દ્રભવન	-	૧૮,૫૬૭/-	૧૮,૫૬૭/-	-	૩,૦૦૦/-
૨૨.	રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાનમાળા કુલ.....	-	૬,૫૦૦/-	૬,૫૦૦/-	-	૧૦,૦૦૦/-
		૩૯,૩૨,૦૦૦/-	૩૬,૬૬,૮૪૮/-	૫,૨૦,૬૧૨/-	૭,૮૫,૭૬૩/-	૪૨,૬૪,૦૦૦/-

મળેલ આવકો (૨૦૧૬-૧૭)

ક્રમ	વિગત	આવક
૧.	પરબ લવાજમ	૫૪,૨૨૫/-
૨.	સામાન્ય સભ્ય ફી	૪,૮૦૦/-
૩.	સંસ્થા સભ્ય ફી	૧,૮૦૦/-
૪.	આજીવન સભ્ય ફી	૮૮,૦૦૦/-
૫.	મકાન-વપરાશ ફાળો (ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિર)	૧,૧૪,૫૦૦/-
૬.	મકાન-વપરાશ ફાળો (રા. વિ. પાઠક)	૬,૬૮,૮૫૫/-
૭.	પરચૂરણ આવક	૭,૨૦૦/-
૮.	પુસ્તક-વેચાણ	૩,૪૨,૦૮૮/-
૯.	પરબ જાહેરખબર આવક	૭૩,૨૫૦/-
૧૦.	સંસ્થા આજીવન	૩૦૦૦/-
૧૧.	ફિક્સડ ડિપોઝિટ વ્યાજ આવક	૧૨,૦૦,૨૩૧/-
૧૨.	મકાન-વપરાશ ફાળો (ક. લા. સ્વા. મંદિર)	૮૮,૭૩૦/-
૧૩.	વ્યાખ્યાનમાળા આવક (ચિત્રકૂટ ધામ ટ્રસ્ટ, મહુવા)	૫૦,૦૦૦/-
૧૪.	દાન આવક (લિસ્ટ પ્રમાણે)	૨૭,૩૩,૦૭૪/-
૧૫.	મકાન-વપરાશ ફાળો (મેઘાણી પ્રાંગણ)	૧,૦૫,૦૦૦/-
૧૬.	ડેલિગેટ ફી	૪૬,૪૦૦/-
	કુલ...	૫૫,૮૨,૧૫૩/-

મળવાપાત્ર આવકનો અંદાજ (૨૦૧૭-૧૮)

૧.	પરબ લવાજમ	૬૫,૦૦૦/-
૨.	સામાન્ય સત્ય ફી	૨૦,૦૦૦/-
૩.	સંસ્થા સત્ય ફી	૬,૦૦૦/-
૪.	આજીવન સત્ય ફી	૨,૦૦,૦૦૦/-
૫.	(A) મકાન-વપરાશ ફાળો - ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિર (B) મકાન-વપરાશ ફાળો (રા. વિ. પાઠક)	૯,૦૦,૦૦૦/-
૬.	પરચૂરણ આવક	૬૦,૦૦૦/-
૭.	પુસ્તક-વેચાણ	૭,૦૦,૦૦૦/-
૮.	પરબ જાહેરાતબર આવક	૮૦,૦૦૦/-
૯.	સંસ્થા આજીવન	૩૫,૦૦૦/-
૧૦.	ફિક્સડ ડિપોઝિટ વ્યાજ આવક	૧૩,૦૦,૦૦૦/-
૧૧.	ડેલિવેટ ફી	૮૦,૦૦૦/-
૧૨.	મકાન-વપરાશ ફાળો (ક. લા. સ્વા. મંદિર)	૧૯,૭૪૬/-
૧૩.	વ્યાખ્યાનમાળા આવક (ચિત્રકૂટ ધામ ટ્રસ્ટ, મહુવા)	૫૦,૦૦૦/-
૧૪.	દાન આવક	૧૦,૦૦,૦૦૦/-
	કુલ...	૪૫,૧૫,૭૪૬/-

દાન આવકો (૨૦૧૬-૧૭)

ક્રમ	વિગત	આવક
૧.	વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે મળેલ દાન	૫૦,૦૦૦/-
૨.	ભોળાભાઈ પટેલ માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર	૧,૦૦,૦૦૦/-
૩.	અન્ય આવકો	૨૬,૩૩,૦૭૪/-
	કુલ...	૨૭,૮૩,૦૭૪/-

શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ સ્વાધ્યાય મંદિર : અંદાજપત્ર (૨૦૧૭-૧૮)

ક્રમ	ખર્ચની વિગત	અંદાજ		અંદાજ કરતાં		અંદાજ
		૨૦૧૬-૧૭	વાસ્તવિક ખર્ચ ૨૦૧૬-૧૭	વધારો	ઘટાડો	
૧.	પગાર (મોંઘવારી, ઘરભાડાં, સ્થાનિક વળતર, તબીબી ભથ્થાંઓ વગેરે)	૩૧,૫૦,૦૦૦/-	૩૧,૪૩,૬૬૪/-	-	૬,૩૩૬/-	૩૨,૫૦,૦૦૦/-
૨.	અન્ય ખર્ચાંઓ : સ્ટેશનરી, ટેલિફોન વીજળી, પોસ્ટેજ, પ્રવાસ, પરચુરણ, કમ્પ્યુટર ચાર્જ, સર્વિસચાર્જ, બેંક કમિશન, પટાવાળા યુનિફોર્મ ખર્ચ, મિટ્ટિંગ ખર્ચ તથા અન્ય ખર્ચાંઓ	૮૦,૦૦૦/-	૮૪,૫૨૨/-	૪,૫૨૨	-	૮૦,૦૦૦/-*
૩.	શિબિરો તથા પરિસંવાદ ખર્ચ	૩૦,૦૦૦/-	૩૭,૨૬૪/-	૭,૨૬૪/-	-	૪૦,૦૦૦/-
૪.	પુસ્તક-સમીક્ષા (ગ્રંથગોષ્ઠિના કાર્યક્રમો)	૧૨,૦૦૦/-	૧,૦૦૦/-	-	૧૧,૦૦૦/-	૮,૦૦૦/-
૫.	ગ્રંથાલય-પુસ્તક ખરીદી	૨૫,૦૦૦/-	૨૪,૭૪૯/-	-	૨૫૧/-	૨૫,૦૦૦/-*
૬.	સામયિક ખરીદી	-	૫,૮૨૫/-	૫,૮૨૫/-	-	૬,૦૦૦/-*

૭ કબાટ ખરીદી	-	-	-	-	૨૨,૦૦૦/-*
૮ મકાન-વપરાશ	૧૯,૭૪૬/-	૧,૧૮,૭૪૬/-	૯૯,૦૦૦/-	-	૧૯,૭૪૬/-*
૯ ઓફિસ ખર્ચ	૭,૨૦૦/-	૧,૮૬૬/-	-	૫,૩૩૪/-	૫,૦૦૦/-*
૧૦ પુસ્તક-બાઈન્ડિંગ ખર્ચ	૭,૦૦૦/-	૮૦૦/-	-	૬,૨૦૦/-	૫,૦૦૦/-*
૧૧ ઓડિટ તથા કન્સલ્ટિંગ ફી	૧૦,૦૦૦/-	૧૦,૭૬૪/-	૭૬૪	-	૧૫,૦૦૦/-*
કુલ....	૩૩,૪૦૯/-	૩૪,૨૯૪/-	૧,૧૭,૩૭૫	૨૯,૧૨૧/-	૩૪,૮૫૭૪૬/-

નોંધ : * ગ્રાન્ટપાત્ર રકમ

ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર
મળેલ આવકો (૨૦૧૬-૧૭)

ક્રમ	વિગત	રૂ
૧.	ગુજરાત સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટ પેટે (પગાર)	૩૧,૪૩,૬૬૪/-
૨.	માન્ય ખર્ચની મળેલ ગ્રાન્ટ (વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬ થી ૨૦૧૫ સુધીની સરભર ગ્રાન્ટ)	૩,૭૧,૩૫૫/-
૩.	સેવિંગ્સ ખાતા પર મળેલ વ્યાજ	૨,૨૬૧/-
	કુલ રકમ....	૩૫,૧૭,૨૮૦/-

ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર
મળવાપાત્ર આવકનો અંદાજ (૨૦૧૭-૧૮)

ક્રમ	વિગત	રૂ.
૧.	ગુજરાત સરકાર તરફથી મળવાપાત્ર ગ્રાન્ટ પેટે (પગાર)	૩૨,૫૦,૦૦૦/-
૨.	સેવિંગ્સ ખાતા પર મળવાપાત્ર વ્યાજ	૨,૦૦૦/-
૩.	ગુજરાત સરકાર તરફથી અન્ય ખર્ચની મળવાપાત્ર ગ્રાન્ટ	૧,૫૦,૦૦૦/-
	કુલ રકમ...	૩૪,૦૨,૦૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - ચિ. મં. ગ્રંથાલય અંદાજપત્ર (૨૦૧૭-૨૦૧૮)

ક્રમ	ખર્ચની વિગત	અંદાજ	વાસ્તવિક ખર્ચ	અંદાજ કરતાં		અંદાજ
				વધારો	ઘટાડો	
		૨૦૧૬-૧૭	૨૦૧૬-૧૭			૨૦૧૭-૧૮
૧.	પગાર (મોંઘવારી, ઘરભાડા, સ્થાનિક વળતર, તબીબી ભથ્થાઓ, પ્રો. ફંડફાળો)	૩૨,૫૦૦૦/-	૩૧,૬,૪૬૭/-	-	૮,૫૩૩/-	૩૨,૫૦૦૦/-
૨.	પુસ્તક ખરીદી	૨૦,૦૦૦/-	૨૨,૭૭૮/-	૨,૭૭૮/-	-	૩૫,૦૦૦/-
૩.	સામયિક ખરીદી	૨૫,૦૦૦/-	૨૩,૭૫૪/-	-	૧,૨૪૬	૩૫,૦૦૦/-
૪.	પુસ્તક-બાઈન્ડિંગ ખર્ચ	૨૦,૦૦૦/-	-	-	૨૦,૦૦૦	૧૦,૦૦૦/-
૫.	ઓડિટ તથા કન્સલ્ટિંગ ફી	૮,૦૦૦/-	૮,૫૮૮/-	-	૪૧૨/-	૧૦,૦૦૦/-
૬.	સ્ટેશનરી તથા છાપામણી ખર્ચ	૧૦,૦૦૦/-	૧,૧૩૫/-	-	૮,૮૬૫/-	૧૦,૦૦૦/-
૭.	પોસ્ટેજ ખર્ચ	૪૦૦/-	-	-	૪૦૦/-	૧,૦૦૦/-
૮.	પ્રવાસ ખર્ચ	૧,૦૦૦/-	૨,૬૬૨/-	૧,૬૬૨/-	-	૨,૫૦૦/-
૯.	મ્યુનિસિપલ ટેક્ષ	૧૬,૦૦૦/-	૧૩,૫૦૬/-	-	૨,૪૯૪/-	૧૬,૦૦૦/-

૧૦. ડેડસ્ટોક ઘસારા ખર્ચ	૩૫,૦૦૦/-	૮,૪૭૬/-	-	૨૬,૫૨૪/-	૭,૬૨૮/-
૧૧. બેંક ચાર્જિસ	૨૦૦/-	૩૦૮/-	૧૦૮/-	-	૨૦૦/-
કુલ....	૪,૬૧,૬૦૦/-	૩,૯૭,૬૭૦/-	૪,૫૪૮/-	૬૮,૪૭૮/-	૪,૫૨,૩૧૮/-

ચિ. મં. ગ્રંથાલય - મળેલ આવકો (૨૦૧૬-૧૭)

ક્રમ	વિગત	રૂ
૧.	વાર્ષિક સભ્ય ફી	૨૩,૯૨૫/-
૨.	અતિદેય ફી	૩,૪૮૪/-
૩.	પસ્તી-વેચાણ	૨,૯૨૬/-
૪.	વ્યાજ આવક (સેવિંગ્સ)	૨,૮૬૬/-
૫.	પરચૂરણ	૧૦૦/-
૬.	ગુજરાત સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટ	૯૬,૯૦૦/-
૭.	દાન આવક ફિક્સડ ડિપોઝિટ (વ્યાજ આવક)	૪૪,૨૭૫/-
૮.	અનામત (ડિપોઝિટ)	૪૩,૧૦૦/-
	કુલ રકમ...	૨,૧૮,૫૦૨/-

ચિ. મં. ગ્રંથાલય - મળવાપાત્ર આવકનો અંદાજ (૨૦૧૭-૧૮)

ક્રમ	વિગત	રૂ
૧.	વાર્ષિક સભ્ય ફી	૪૦,૦૦૦/-
૨.	અતિદેય ફી	૪,૦૦૦/-
૩.	બુક લોસ્ટ	૧,૦૦૦/-

૪.	વ્યાજ આવક (સેવિંગ્સ)	૪,૦૦૦/-
૫.	પસ્તી-વેચાણ (આવક)	૮,૦૦૦/-
૬.	ગુજરાત સરકાર તરફથી મળવાપાત્ર ગ્રાન્ટ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૭.	વ્યાજ આવક (સ્થાયી ફંડ)	૪૭,૦૦૦/-
	કુલ રકમ...	૨,૦૪,૦૦૦/-

બંધારણ બાબત સૂચનો મોકલવા બાબત

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બંધારણમાં સુધારા-વધારા કરવાના હોવાથી સૌ સભ્યોને સૂચનો મોકલવા વિનંતી છે.

(મહામંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યો જોગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આજીવન સભ્યો/સંવર્ધક સભ્યો/દાતા સભ્યોને જાણ કરવાની કે પોતાનો ફોટોગ્રાફ, સહીનો નમૂનો, ઓળકનો પુરાવો તેમજ સરનામું પરિષદ કાર્યાલયને ૩૦ મે, ૨૦૧૭ સુધીમાં મોકલવાનું રહેશે.

(મહામંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)